De smaak van groene kaas

Alfred Kossmann

bron
Alfred Kossmann, *De smaak van groene kaas*. Em. Querido's Uitgeverij, Amsterdam 1966

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/koss001smaa01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

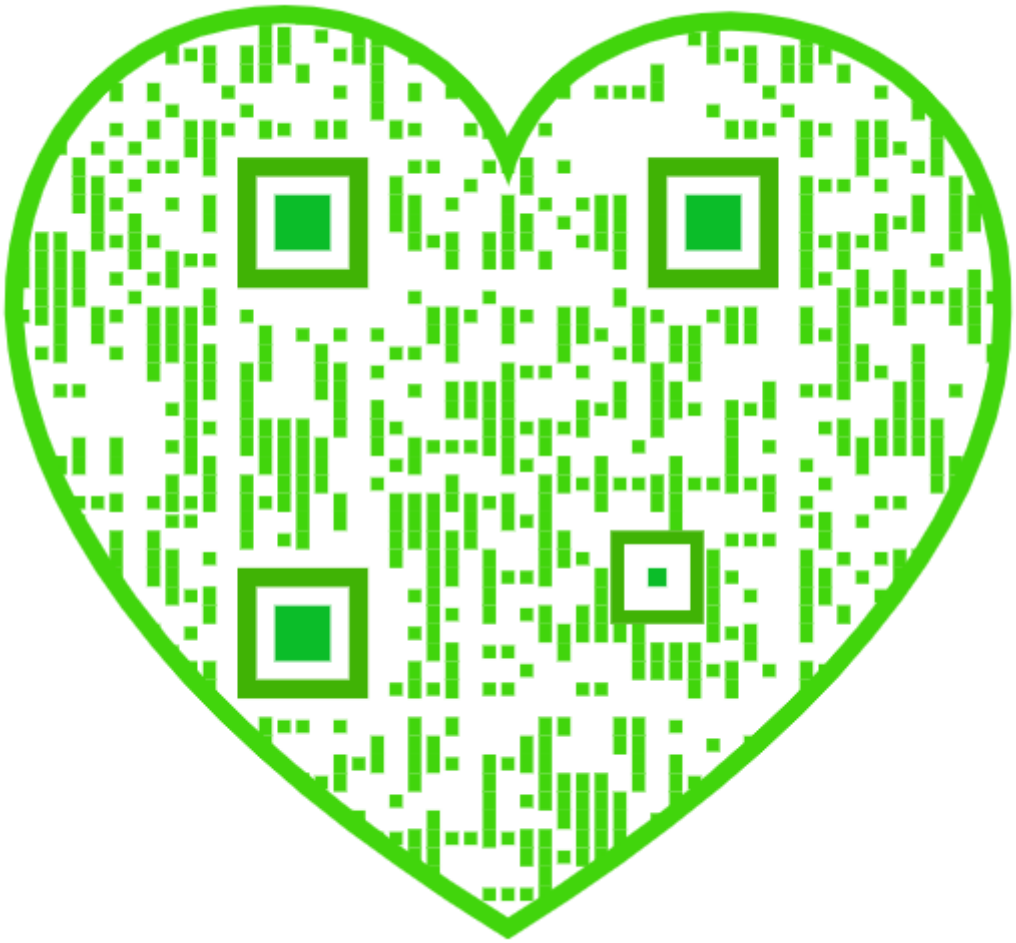

Unser Herz! o wenn's in dir liegt, so zu fühlen, und so zu handeln, warum hast du nicht auch Kraft, dir das Geschehene zu verzeihen?
GOETHE: STELLA

However much we may say and know that we are governed by forces outside our control, and that the semblance of volition is only an illusion to us all, yet that illusion, when it is challenged, is one of the things we fight for most bitterly.
C.P. SNOW: TIME OF HOPE

Rotterdam als levensvorm

Op 5 juni 1926 hield Thomas Mann een benijdenswaardige rede onder de titel ‘Lübeck als geistige Lebensform’. Hij was toen een man van even in de vijftig, een beroemd schrijver, en nu zijn vaderstad zevenhonderd jaar bestond werd hij uitgenodigd om aan het feest-publiek in de stedelijke schouwburg uiteen te zetten wat Lübeck voor hem had betekend, en hoe hij zijn eerste roman *Buddenbrooks* had geschreven en wat de gothische architectuur en de nabije zee en de burgerlijke levensvorm voor invloed op hem hadden uitgeoefend.

Om twee redenen geeft zijn toespraak aanleiding tot jaloezie. Ten eerste omdat hij mooi is, een voorbeeldig autobiografisch essay, waarin de ironische stilist, die het notabele van zijn tijd, zijn familie en zijn geboortestad nooit heeft verloochend, virtuoos orakelt. Ten tweede is voor ons Rotterdams gevoel de rede benijdenswaardig verwaand. Hoe vanzelfsprekend vond Thomas Mann het, dat de mensen die het zevenhonderdjarig bestaan van hun stad vierden, belangstelling hadden voor de ontstaansgeschiedenis van zijn boeken en deze ook werkelijk kenden!

Als Rotterdam in het jaar 2040 zich herinnert, dat de stad zevenhonderd jaar geleden stadsrechten ver-

kreeg, zal het dan naar een schrijver gaan zoeken om op zeer persoonlijke wijze dit feit te vieren? Wij houden van het onpersoonlijke. De voorzitter van de Kamer van Koophandel zal het woord voeren, en misschien wordt een speciaal vervaardigde cantate ten gehore gebracht, waarvan de tekst angstaanjagend veel lijkt op ‘Rotterdam, 'k heb u lief met uw drukte en gewoel’, en naar ik hoop zal de Ton Lutz van dat jaar het lieve *Rotterdam* van Jan Prins voordragen en niet vergeten na de titel die heerlijk-absurde toevoeging uit te spreken: ‘gezegd op een maaltijd van Letterkundigen in het Zalmhuis te Kralingsche Veer in 1937.’ Zo zal het zijn, een notabele bijeenkomst, zonder ironie en zonder Thomas Mann.

Waarom eigenlijk? Thomas Mann excuseerde zich dat hij over zichzelf sprak en hij deed dat zonder de minste twijfel in het bewustzijn dat men hem over zichzelf wilde *horen* spreken. Niemand van ons zou zich een dergelijk elegant excuus kunnen permitteren, dunkt me, want wij zouden er niet van overtuigd zijn, dat de stadgenoten het op zijn juiste gevoelswaarde zouden schatten en wij zouden er vrijwel zeker van zijn, dat men inderdaad in onze zelfbeschouwing geen belang stelde. Is dit niet Rotterdams, deze angst voor de zelfbeschouwing, deze geestelijke preutsheid, deze afschuw van het woordje ‘ik’? Maar zonder zelfbeschouwing, hoe pijnlijk ook voor de zelfbeschouwer en voor zijn lezers, is artistieke werkzaamheid niet mogelijk en zonder artistieke werkzaamheid bestaat geen

cultuur, al zouden wij Rotterdammers willen, dat het met de wetenschappen economie en oogheelkunde gedaan was. Rotterdam ‘als geistige Lebensform’? Maar de stad is per definitie ‘ungeistig’.

Ik ben opgegroeid in de toen burgerlijke, nu al armoedige wijken van het westen, op lelijke etages, tussen grauwe, eentonige huizen; ik heb samen met de zoons van onderwijzers, kraan-machinisten, boekhouders les gehad van een Rotterdams sprekende man, die op een viool kon krassen, ons uitschold voor ‘kever, kaffer, moriaan, hottentot, papoea, zoeloe, Bosjesman, ezelsveulen uit Japan’ en ons er telkens op wees, dat zijn kleine meid van tien al veel verder was dan wij. Wij speelden bij voorkeur op een onbebouwd, moerassig terrein, dat ‘het land’ heette en waar men elastieken dammetjes kon maken. Het was alles heel stedelijk, heel kleinburgerlijk, heel weinig intellectueel, heel weinig artistiek. Dat mijn eigen milieu zowel intellectueel als artistiek was, op een ingewikkelde, door onze Duits-Joodse afstamming en onze Nederlandse cultuur bepaalde wijze, maakte mij al als kind vertrouwd met het leven tussen mensen, die vrienden maar geen geestverwanten waren. Ik heb naar ik meen daar nooit onder geleden. Integendeel, ik heb al vroeg beseft, dat in kameraadschappelijke en vijandige relaties het intellect behoorlijk is opgewassen tegen lichaamskracht en behendigheid.

Als jongetje, duellerend op de paardenrug van een ander jongetje, schreeuwde ik dat ik Werner von

Sachsen-Weimar was, terwijl de cultuur van mijn tegenstander hem enkel toestond Prins Maurits te zijn. Hij nam mij mijn overmoed niet kwalijk, hij nam het mij niet kwalijk dat ik méér gelezen had dan hij, en ik ben in Rotterdam slechts zelden iemand tegengekomen die dat deed. Dat was prettig en gemakkelijk, maar erg stimulerend was het niet. De botsing tussen kunstenaar en burger, door Thomas Mann zo roerend beschreven, kan men hier niet ervaren. Waarom zou men niet gewoon mee kunnen doen, onder een wat ongewone schuilnaam, en zelfs dankzij enige cultuur bewondering afdwingen, macht verkrijgen? Ik heb gezien dat het kon, en pas veel later ben ik tot de ontdekking gekomen, dat onverschilligheid voor cultuur of ignorante bewondering voor cultuur de kunstenaar wanhopiger kunnen maken dan welke aanval of afwijzing ook zou doen. Ongemoeid gelaten worden, - hoe verschrikkelijk kan dat zijn!

Een stad die ‘ungeistig’ is hoeft dus niet per se anti-intellectueel te zijn, zoals Rotterdam bewijst, en de dubieuze vrijheid door gebrek aan belangstelling is bijvoorbeeld een tijd lang door de prachtige schrijfster Anna Blaman hogelijk gewaardeerd. Later in haar leven echter, na haar hartaanval, meer ontspannen, behoorlijk aanvaard, is zij enige jaren gelukkig geweest in de wat jong aanvaarde rol van grand old lady, die haar bewonderaars uit het hele land haar opdrongen of gunden. Zij heeft geleden onder de rel van *Eenzaam Avontuur.* Maar indien zij die niet had

beleefd, indien zij ongemoeid was gelaten, steeds maar door, in de vrijheid die zo goed is geweest voor haar lange jaren van ontwikkeling, zou zij niet wanhopig zijn geworden, erger gekwetst in haar ijdelheid dan nu door hatelijke kritiek, verlangend naar een uitdaging, naar een vraag evengoed als naar een antwoord? Ik heb haar gekend in haar laatste jaren, ik meen dat zij *De Verliezers,* dat droevige maar verzoende boek, niet zou hebben geschreven.

Al is Rotterdam dan ‘ungeistig’, - het is een ‘geistige Lebensform’, zoals Sliedrecht of het domste Turkse dorpje, en de Lübeckers hoeven ons dat niet te leren, onze eigen Jan Prins heeft immers gedicht dat het beeld waartegen het leven zich tekent de stad is waar men kind is geweest!

De stad waartegen zich mijn leven tekent had grauwe straten in het westen, een rommelige, voor onze romantiek van artistieke jongens aantrekkelijke binnenstad met lugubere stegen, en het Hang en de Binnenrotte, waar zelfs ik sjans had, en de Passage en de Coolsingel en de binnenhavens en de sleperskarren waar Jan Prins over dichtte, en de Blaak waar hij ook al over dichtte (Waar was 't ooit zonniger dan 's middags op de Blaak?) en de Grote Markt met Erasmus waarover hij dichtte en de Maas, natuurlijk de Maas waar wij Rotterdammers ondanks zijn poëzie minder vaak heen gaan dan we pretenderen en Katendrecht en Kralingse Veer waar hij zijn gedichten zei of zegde, en Delfshaven en Overschie en de Diergaarde.

Een uitgebreid decor voor zo'n simpele komedie als mijn leven! Ik weet niet hoeveel de sleperskarren en de geuren van de binnenhavens en het geloei van de schepen op oudjaar en die altijd weer bewonderde Maas hebben bijgedragen tot het geluk en het ongeluk dat ik heb ervaren, ik weet niet wat het bombardement voor mij heeft betekend, en ik weet vrij zeker dat ik mij na de oorlog in het ‘herboren Rotterdam’ (Jan Prins dichtte erover) thuis heb gevoeld op een gecompliceerde manier, ‘thuis’ omdat ik de stad kende en het dialect kon spreken en nergens anders hoorde dan hier, maar allerminst omdat ik het hier zo behagelijk vond of in staat bleek de wederopbouw te *blijven* bewonderen of enige sympathie kon voelen voor onze dynamiek.

En is het wel zo prettig om zich ergens thuis te voelen? Ik herinner me, dat ik na anderhalf jaar in een ellendig, vuil, koud Duits werkkamp me ellendig, vuil en koud te hebben gevoeld, met weemoed, met tranen in de ogen, met al het innerlijk misbaar van afscheid eruit ben vertrokken...

Het dorpje Perdika, klein, smerig, ongelofelijk mooi, ligt in een uithoek van het Griekse eiland Aegina, aan allerlei zeeën. Ik praatte er met een oude man, die koffie, sigaretten en geld van mij aannam en die vertelde dat hij als zeeman overal was geweest, in Amerika had gewoond, tijdens de oorlog verscheidene malen was getorpedeerd en na wel twintig jaar van hard werk was teruggekeerd naar zijn geboorteplaats

Perdika, om daar te sterven. Hij was daar alweer een jaar of vijftien mee bezig.

Het gevoel dat hem beheerste en dat zovele Amerikaanse Grieken beheerst, die naar hun dorp teruggaan om er te sterven en in afwachting daarvan vele jaren lang zich lopen te vervelen, vreemdelingen aanklampend, hun vertellend dat Griekenland mooi is maar dat de Grieken dom zijn, dit gevoel, door die eenvoudige geesten in een daad van terugkeer neergelegd, is hetzelfde dat Thomas Mann die in Zwitserland stierf voor altijd tot Lübecker maakte en Jan Prins die in Naarden stierf voor altijd tot Rotterdammer. Op zichzelf is er geen reden om over dit gevoel, deze consequentie van kinderervaringen, te jubelen of sentimenteel te doen. Maar men moet er rekening mee houden.

Ik wilde schrijver worden en ik zei dat in de tweede klas van het gymnasium (ik heb het niet veel verder gebracht) en het was zeer Rotterdams van de leraar om voor te geven dat hij aan een schrijver ter secretarie dacht. Ik kende geen schrijvers. De eerste die ik ooit heb ontmoet is Victor E. van Vriesland geweest, wiens levensvorm niets met die van Rotterdam te maken had. Mijn tweelingbroer en ik, vijftien jaar, bewonderden zijn gedichten. Mijn vader, toentertijd bibliothecaris, had het vrij onverwacht in het hoofd gekregen om culturele avonden te beleggen en hij nodigde onder anderen Van Vriesland uit, met wie hij in Den Haag op school was geweest.

Wij mochten er enige tijd bij zijn, mijn broer en ik, en bij wijze van introductie vertelde mijn moeder aan Van Vriesland, dat wij Nijhoff hadden gelezen. Hij antwoordde: ‘Ach, ik wist niet dat die voor kinderen had geschreven’.

Na deze visite verdween hij voorlopig uit mijn gezichtsveld naar Amsterdam, maar ik leerde een andere schrijver kennen, nu totaal vergeten, Max Kijzer, displaced person overal en zeker hier, een zware, bijna belachelijk-Joodse man, met leeuwenmanen en ziektes en een zonderling-hooggestemde, sentimentele conversatie.

Zijn oudste nichtje had hem literaire werkstukjes van mijn broer en mij laten lezen, en aangezien hij leiding wilde geven nodigde hij ons en nog enige anderen uit om over cultuur te praten, in het huis van zijn broer, een seksuoloog zonder veel praktijk, bij wie hij onderdak had gevonden.

Het was een min of meer plechtig huis, met veel oude rommel in hoge kamers, en hij had de leiding, onverstaanbaar en onbegrijpelijk orerend over filosofie en poëzie, iedereen raad gevend. Joods-patriarchaal zat hij daar, de zieke man, wiens boek over de Binnengedachten van Kloos de moeite van het doorkijken waard is, zo raadselachtig is het, en praatte.

We maakten later voorzichtige wandelingen met hem en hij voerde bizarre gesprekken. Ik zal zestien zijn geweest, toen hij mij vroeg of ik naar zijn weggelopen lief in Antwerpen wilde gaan en haar terug-

halen. In dezelfde tijd ontmoetten we hem, op sinterklaasavond, op de Coolsingel, en hij zuchtte: ‘Ik heb niet eens meer een riks om naar de hoeren te gaan.’

Hij achtte zich miskend, omdat hij in opgewonden impressionistische stijl liefdeslevens behandelde. Hij zei: ‘Heb ik een roman geschreven over het seksuele en erotische leven van beestmensen. Heeft de uitgever erin geschrapt. Is er een zakenroman overgebleven.’ En toen wij hem, al in de oorlog, vroegen waarom hij zijn laatste verzenbundel ‘Blaffende hond’ had genoemd, vertelde hij in dat hondengeblaf inplaats van het kinderlijke ‘woef woef’ het volwassen ‘vrouw vrouw’ te horen.

Ik hoop dat mijn herinnering rechtvaardig is, wanneer ik beweer dat hij in ‘Sigarenfabriek José Alvarez’ ondanks enig erotisch leven van beestmensen bijzonder aardig vertelde over de Amsterdamse tabakshandel, en beurstaferelen schetste die hij voor hij artiest werd als handelaar of fabrikant heeft gezien. En zijn ‘Honderd kwatrijnen’ uit 1936, sentimenteel-rauw, sentimenteel-rooms, slonzige, armetierige versjes, - zijn ze niet ontstellend als document, dronkemans-snikken zoals sinds de grote tijd van Kloos niet meer zijn uitgehikt:

Men heeft mij veel steeds weer terecht verweten:
hij is drankzuchtig, slecht, arm en bezeten.
hij had veel angst, hij heeft het goed bedoeld -

dat heeft niet één gezegd, niet één geweten.

En:

Mijn bed heeft naar de kattepis gestonken,
mijn denken is naar lang geleên verzonken:
mijn naakte lief geurde naar jasmijn -
gelukkig ben ik ied'ren avond dronken.

Zo had ook Rotterdam zijn poète maudit. Hij legde, zetelend in een ouderwetse hoge kamer, aan gymnasiasten uit hoe zij gedichten moesten schrijven en Nietzsche lezen en hij stierf in Westerbork, en als men met iemand praat die hem gekend heeft wordt er vertederd gelachen.

Er waren in het begin van de oorlog literaire ontmoetingen, waarbij ik aanwezig mocht zijn, en ik denk er met schaamte aan terug. Rotterdams-preuts, eigenwijs, een lelijke scherpslijper zat ik, in gezelschap van een man die zijn tien laatste, onvoorstelbaar lange haren ingenieus over zijn schedel had gelegd en die ‘Zeg maar Kees’ bleek te heten, en Max Kijzer, en artistieke huidartsen te luisteren naar een vreemde, nog jonge vrouw, die schuw en zeker, met ietwat bestudeerde onhandigheid, haar papieren ordende, ze schijnbaar in de war makend, en proza voorlas dat ik niet geschreven had willen hebben (en ik had het bij lange na niet *kunnen* schrijven) en dat ik dus veroordeelde: Anna Blaman. Het was ten huize van een

onderwijzer-schilder-schrijver, die met artistieke nonchalance de geldla van zijn bureau had laten openstaan maar er lagen enkel een paar dubbeltjes in.

Rotterdam als ‘geistige Lebensform’! Het paste Thomas Mann om Lübeck dankbaar te zijn, want ondanks zijn ironie en notabele zelfkritiek was hij trots op de schrijver die hij mede onder invloed van Lübeck was geworden en zelfgenoegzaam spiegelde hij zijn naar de regionen van de ironisch-demonische filosofie verheven burgerlijkheid in de gezapige, behagelijke burgerlijkheid van de oude stad. Wij Rotterdammers kennen de zekere, trage stijl van zelfgenoegzaamheid niet, wij zijn onrustig in onze ijdelheid, tot grootspraak geneigd, wantrouwend, gauw gekwetst, altijd nog provincialen die niet geloven in de stad en in de zin van stedelijkheid. Onze stad is ‘ungeistig’ en dat is nog het ergste niet, hij is ook verstoken van sensualiteit, preuts, lui in zijn ontspanning, bruut in zijn liefde, en uit vrees voor het leven zijn wij dingen belangrijker gaan vinden dan mensen, auto's belangrijker dan voetgangers, kademuren belangrijker dan huizen en nu beweren wij dat wij verkeerspleinen en stenen liefhebben hoewel wij enkel bang zijn voor intimiteit, voor ontroering, voor gevoel, voor subtiliteiten en nuances, verstokt en onhandig.

Toen ik in dat Duitse werkkamp verbleef, had ik heimwee. Maar ik was jong, ik kon moeilijk terugverlangen naar een verblijf in het huis van mijn ou-

ders en naar een taak als niets doend volontair in een boekhandel. Ik dacht na over mijn gevoelens en vond naar ik meende een passende paradoxale formulering: heimwee naar de toekomst had ik, zo was het. Wat helpen formuleringen? Heimwee, welke richting in de tijd het dan ook wordt uitgestuurd, wenst zich vast te leggen, wenst op te lossen in een beeld. Het mijne, toch al in de war gebracht door mijn spitsvondigheid, snuffelde onrustig door Rotterdam, scharrelde mijn jongenskamer binnen, ging aan tafel zitten bij mijn ouders, jankte bij mijn vrienden en vriendinnen, dwaalde langs de Maas, door het puin van de stad, voelde zich nergens op zijn gemak. En toen, tot mijn verbazing, tot mijn schrik, loste het zich definitief op in een beeld: het beeld van mijn grootouders' huis in Den Haag, het beeld van mijn grootvaders leven in dat huis, langzaam, geleerd, gedisciplineerd, tussen ouderwetse meubelen en boeken.

Op een zaterdagochtend, een paar weken geleden, wandelde ik in het prachtige koude weer met een bemind meisje door de stad waarnaar men geen heimwee heeft. Wij hadden van dag tot dag de zon warmer voelen worden en nu was het eindelijk prettig buiten en in een wolk van ozon, genietende lichamen, liepen wij met vele anderen langs de Meent en over de markt aan de Binnenrotte, door de Hoogstraat en over de Coolsingel en keken, net als de anderen, naar de eenden, meerkoeten en meeuwen die op het ijs en het water van de Delftse Vaart hadden

overwinterd: fonkelende, glanzende kleuren, violet, groen, bruin, zwart, Byzantijnse mozaiek-steentjes, schitterend uitgestrooid over het goor-witte ijsvlak. Wij waren gelukkig en ik vroeg mij af of ik niet houden kon van de stad waaruit geen innerlijke bevrijding meer mogelijk was, en ik wist geen antwoord. Is er troost bij Jan Prins? Hij besluit zijn lofzang met deze vier regels:

> *Nooit voelt gij u geheel verlaten,*
> *Als hier uw mensch-zijn aanvang nam,*
> *Door wat van kindsbeen af u eigen*
> *En lief was. Dát is Rotterdam.*

Maar waarom zou wat mij eigen is mij per se lief zijn, waarom zou ik de ‘geistige Lebensform’ waarin ik geboren ben niet verafschuwen? De Griekse dichter Cavafy, die over Alexandrië dichtte, had het probleem toch dieper doordacht:

> *Always you will arrive in this city. Do not hope for any other -*
> *There is no ship for you, there is no rood.*
> *As you have destroyed your life here*
> *in this little corner, you have ruined it in the entire world.*

De smaak van groene kaas

Het begon op een zaterdagmorgen bij die kapper in Amsterdam. Ik verzocht hem mijn haar lang te laten, gedekt te houden, van achteren niet teveel op te knippen, zette mijn bril af en gaf mij over aan mijn zachte reiskoorts. Toen ik mijn bril weer opzette en in de spiegel keek, zag ik een oude nozem. ‘U zou het toch lang laten?’ vroeg ik verwijtend. Hij nam de enige overgebleven pluk tussen duim en wijsvinger en antwoordde: ‘Dit *is* toch lang. Had u die lelijke pieken willen houden?’

Het was niet alleen dat hij een ei van mijn hoofd had gemaakt, de versierende bedekking had weggenomen die het nodig heeft, - ik haatte hem ook omdat hij mij de wetten had opgedrongen van *zijn* modieusheid, mij had vervormd naar *zijn* model, mij als deeg had behandeld in zijn domme taartvorm.

Ik vertrok vol haat, dronk een glas bier in een stille kroeg en liep door intieme, beminde straten naar de Jordaan waar ik woon; bij een winkel stond klein en tenger Yda, mijn geliefde en vrouw; wij lachten om mijn belachelijke coiffure, en de volgende dag gingen we op reis.

Ik heb last van hoogtevrees en dat spijt mij meestal niet. Toen ik vorig jaar, op instigatie van Yda, de tal-

loze trappen beklom, die men beklimmen moet om de koepel-schilderingen van de Florentijnse Dom te bezichtigen, duizelde het mij al, en over de stevige galerij daar hoog in de lucht schuifelde ik, met de rug tegen de muur, in angstzweet en bevend. Dat ik op die manier Vasari's kunstwerk naar behoren heb genoten, zal ik niet beweren, maar de *ruimte* heb ik ervaren, dat toevallige Niets, schitterend in bedwang gehouden door de koepel en de kerkmuren en het veld van marmer waarop toeristen, paters en vromen zo vriendelijk wandelden.

Het leek mij, dat Goethe meer te beklagen was dan ik. Hij had zich in Straatsburg met de hem eigen discipline de hoogtevrees afgeleerd door op het platform van het Münster te gaan staan, net zo vaak en net zo lang tot hij zich er op zijn gemak voelde, maar twintig jaar later had hij over Florence enkel dit te schrijven: ‘Ik ben snel door de stad heengelopen, de Dom, het Baptisterium. Hier doet zich voor mij weer een geheel nieuwe, onbekende wereld open, waarin ik niet toeven wil’. Als hij zijn hoogtevrees nog had bezeten, zou de nieuwe, onbekende wereld spoedig iets vertrouwds voor hem hebben gehad, en enige angst is Florence wel waard.

Ervaringen van belang heb ik aan hoogtevrees te danken: Breughels Toren van Babel, Harold Lloyd als glazenwasser, vele barokke Laatste Oordelen waarin zo suggestief wordt gevallen. En menig landschap is mij enkel bijgebleven omdat ik er bang ben

geweest. Soms was ik er juist niet bang, wandelde er sportief doorheen, ging moe slapen en dan wreekte het zich later met valdromen en nachtmerries.

Ik heb dus het persoonlijkste recht, meen ik, op deze gemeenplaatsen: ik besef dat ik langs een afgrond loop, mijn leven is koorddansen, ik verwacht steeds dat ik van het Rad der Fortuin zal worden afgeslingerd, geheel middeleeuws, terwijl het mannenkoor uit Carl Orffs *Carmina Burana* 'O Fortuna velut luna' brult. Ja, mijn leven lijdt aan hoogtevrees.

Mijn leven? Ik heb vaak het gevoel dat het maar wat met mij doet, mij naar willekeur of volgens duistere doelbewuste normen laat praten en handelen, dat het iets buiten mij is waaraan ik heb te gehoorzamen inplaats van iets dat ik maak, dat ik slachtoffer ben, gedrevene, echt middeleeuws, alsof ik de Confessio van de twaalfde-eeuwse Archipoëta, die Orff voor zijn Carmina heeft gebruikt, tot de mijne mocht maken:

Woedende heb ik geleefd,
Woede was mijn weelde,
Altijd heb ik dit besef
Trachten te verbeelden:
Dat uit slechte stof gemaakt,
Sterveling dus misdeelde,
Ik niet anders was dan 't blad
Waar de wind mee speelde.

Sterveling en dus misdeeld stond ik naast Yda aan het

coupéraam en we waren een blij paar, al bleef ik het vreemd vinden dat mijn leven mij op haar had gestoten en mij behalve openbarend geluk een gevoel van schuld en mislukking had opgedrongen. Zo stond ik te denken, aan geluk en schuld, en wist dat ik mijzelf bedroog. Liefde, niets dan liefde had mij gedreven, en als ik me niet had geschikt, dan zat ik nu, echt middeleeuws, ergens in diep onbehagen en zong: ‘Veni, veni, venias’. En het was slechte romantiek, vals vertaalde Middeleeuwen, dat ik mij soms verbeeldde te zingen ‘mortuus in anima curam gero cutis’, wat naar men zegt betekent: ‘dood in de ziel zorg ik voor mijn huid’, want mijn huid is vol ziel en men kan niet leven zonder anderen pijn te doen, zoals een vrouw zei, die om begrijpelijke redenen door iedereen met een hert wordt vergeleken, midden in de nacht, na een feest-diner, aan de bar van een bespottelijk duur hotel.

We reisden dus, naar Straatsburg, om te zien hoe Goethe van zijn hoogtevrees was afgekomen, en ik werd er ziek, met koorts en al, en droomde. De volgende dag ging ik naar de Orangerie om me verder met die droom bezig te houden en daar zat ik zoals ik er twintig jaar geleden, toen ik in een werkkamp vlakbij Straatsburg verbleef, zo gaarne had willen zitten: op een bank in de zon, kijkend naar het streng-sierlijke, wijde, achttiende-eeuwse parkplein: een groot, kleurig ovaal perk van zeer groen gras, omgeven door bouquetten met rijk rood erin en met bo-

men, schriele palmen, verzadigde wolkige loofbomen, breed uitgegroeide, tropisch overdadige coniferen, waarlijk een feestelijk terrein. Achter het park een breedgevleugeld paleis, naast mij op de bank Yda. Mijn droom was, dat ik wandelend door het park de jongen ontmoette die hier twintig jaar geleden, lang, mager, met veel haar, verrukt placht te zijn. Hij keek me kritisch-onderzoekend aan, en ik begon mij te excuseren; ik zag zo goor, zei ik, vanwege de koorts, en dankzij de gril van een krankzinnige kapper was ik zo ongeveer gemillimeterd. Mager was ik nog steeds, vijftien boeken had ik geschreven, dat mijn gezicht op deze manier oud werd, een spinneweb diep erin gedrukt, had hij toch altijd gewild?

Hij was lastig, hij wenste precies te weten wat ik met hem gedaan had, en ik probeerde hem ervan te overtuigen dat hij geen reden had tot klachten, verwijten of hoon. Ik werd nijdig, ik hield hem voor dat hij per slot van rekening mijn leven had voorbereid, dat ik gerealiseerd had wat hij had gedroomd. Of had ik soms wereldberoemd moeten worden, heel rijk, een pasja, een bohémien?

‘Ik had geen enkele illusie’ zei hij, en ik begon hem vaderlijk uiteen te zetten dat hij zich vergiste, dat men op zijn twintigste altijd illusies heeft en dat men op zijn veertigste altijd gedesillusioneerd is, dat men kortom geen illusies hoeft te hebben om gedesillusioneerd te worden.

Hij schudde het hoofd en liep hooghartig verder,

maar het leek me dat ik aan het langste eind trok. Want voorzover ik hem kende liep hij nu te dagdromen over Yda die naast *mij* op de bank zat.

Ik schrijf verder na een ietwat aangeschoten avond in een Jordaan-kroeg, waar een geblondeerde, gepa-poeëerde, witgekalkte, roodgelakte, zeer volumineuze, zeer gevaarlijke jonge vrouw niespoeder spoot, en wij allen gierend van het lachen niesden en snoten, zo lelijk en lollig en lekker als op een zeventiende-eeuws boerenschilderij. In die kroeg lijken overigens op vrijdagavond, als de mannen hun weekloon vieren, de profielen en neuzen, de raargetande bekken, de bloeddoorlopen ogen op een visioen van Jeroen Bosch en dat is dan weer middeleeuws genoeg.

Ik bleek in Straatsburg minder middeleeuws dan ik dacht, nogal beduusd door het Münster dat ik zo goed kende: maniakaal gothisch, de façade bij middaglicht en avondlijk floodlight (in de oorlog hadden we de maan) vol beweging, stijging, stoer, dramatisch, de magnifieke droom van een dolgeworden houtsnijder, - maar het gebouw is zo raar gegroeid dat het en profil op een locomotief lijkt, en als men het vanaf de rivier de Ill benadert, trois-quart, heeft het bij God één hoge schouder.

Ik bewonderde haar weer, de gothiek van exterieur en interieur, als een vreemdeling wandelend door het verheven, hoogstijgende duister waarin het roosvenster bloeide als een roos. Toen men dit soort ge-

bouwen maakte, wist men niet van twijfel, wist men niet dat de eeuwen er zijn om te verstrijken, dat de mensen zich moeten verloochenen om zich te kunnen ontwikkelen, dat de stijlen dienen te veranderen en dat een gebouw niet alleen een ding in de ruimte behoort te zijn, voor altijd, maar ook een moment in de tijd, één snelle streek op de viool van de geschiedenis, één accoord, mooi wellicht, onvergetelijk, maar zich ervan bewust dat het zal verklinken, onherroepelijk. Die pretentie van tijdeloosheid! Gemis aan besef van tijdelijkheid lijkt mij allerminst besef van eeuwigheid. En dat reiken naar God, de armen omhoog, met torens en spitsbogen, maakt Hem onbereikbaar, weggeprikt naar Zijn hemel.

Gisteravond begonnen de feesten ter viering van driehonderdvijftig jaar Jordaan, met een plechtigheid in de Westerkerk, vlak bij mijn woning, en we liepen toen we een deel van de plechtigheid hadden meegemaakt naar de kroeg waar we niespoeder hadden genoten. Daar was het beter: iedereen danste, Joop in ongeregeld en zijn vrouw Phil, en een zware oude vrouw die knap moet zijn geweest, deftig articuleert en haar geld liever aan jenever besteedt dan aan een nieuwe rok, en een man zonder tanden die probeerde te twisten en daarbij met trots uitriep dat hij al vier en vijftig was, en een kleine vrouw, schalks grijnzend omdat ze zich als klassieke Jordaner had aangedaan, en een zeer aangeschoten, lange, groengejurkte

vrouw die door Joop tegen zich werd aangedrukt tot geërgerde droefenis van de kleine, verfomfaaide, jaloerse Phil. Het was er lawaaiig, warm en rokerig, in een hoek zaten drie opgeschoten jongens bier te drinken, zonderling verlegen, de waardin en haar dochter hadden roodbaaien rokken, lichte katoenen jakken, zwartwollen kousen en zwarte omslagdoeken gehuurd en zagen er beter in uit, strenger en liever, dan in hun gewone kleren, bij de open deur stonden harde, vroegrijpe, lieve kinderen te kijken naar hoe wij dansten: ‘Een zeemansgraf draagt nooit geen rode rozen’ en ‘Geen woorden maar daden’ en ‘Ich hab' Heimweh nach Sankt Pauli’. Joop in ongeregeld, met zijn woest-lelijke, sterke kop zwierde rond met Yda, tot haar voldoening, maar een oude zware rare vrouw riep haar bij zich en zei dat ze met *vrouwen* moest dansen, dat die kerels maar wat schunnig schommelden. Phil werd kwaad en steeds droever en probeerde Joops portefeuille te rollen, want hij zou misschien gekke dingen doen; zij was zo onhandig en opzichtig, hij gaf haar een klap op haar vingers, als een kind, en liep naar de tapkast, en zij vertrok, alleen. We gingen naar een andere kroeg, waar geen feest was, en de vaste dronkemannen rustig sliepen en de waardin gezellig over haar kwalen babbelde. We rustten uit. Het was alles zo lelijk en warm en grof en geëmotioneerd, dat dansen op muziek van de juke box, onder papieren slingers, in een kroeg vol vals neonlicht, monsters van mensen, verzakt en ge-

schonden, dom en dronken, met ogen die straalden, schitterden van plezier.

Onvermijdelijk was het (maar ik had het willen vermijden), dat als een vuurwerk van déja vu's mijn leven op het Griekse eiland Aegina in de winter van anderhalf jaar geleden terugkwam. We woonden, J. die ik heb verlaten en ik, in een huis dat een kwartier van het vissersdorp in een boomgaard lag, en het dagelijks bestaan was niet comfortabel meer. Regenbuien maakten het pad naar het dorp vrijwel onbegaanbaar, de skeletten van de pistache-bomen waren grauw en somber, op de bergen van de Peloponnesus, achter onze grijs geworden zee, lag heel verwarrend sneeuw te blinken, de anders zo duidelijke blauwe hemel werd nu door brandend belichte wolken afgeschermd of bedreigd. De kou was niet ernstig maar vochtig en rillerig, en we lagen hele dagen in bed te lezen, met truien aan, of kleumden bij een petroleumkacheltje. 's Avonds sprongen, waadden we over, door plassen en moerassen naar het kale, lege dorp, aten oneetbare koude spaghetti en dronken veel harswijn. De laatste ‘Europeaan’, een Duits-Joodse Engelsman van zestig, was naar Parijs vertrokken, naar zijn girl-friend, een Duitse revuedanseres van zesentwintig. Wij sloten vriendschap met de dorpelingen. In de zomer hadden de Griekse mannen geen tijd voor ons gehad, ze moesten alle Engelse meisjes en Duitse vrouwen versieren, erotische hamsteraars, want de winter door leden zij gebrek. Nu had Mi-

chális, met zijn bek vol prachtige tanden, zijn lange pinknagel, zijn bril, zijn dolzinnige lach, zijn doordringende parfum niets dan aandacht. We praatten een soort Engels met hem en al gauw waren we zeer intiem. ‘Joe pjoetifoel frind toe mie’ zei hij. Hij organiseerde feesten.

Daarvoor verzamelden we ons in het dorp, aan de kade, in het koude Kafenéion van Elías: Michális, Elías, the other Elías, the girl-friend to the other Elías, the sister to Elías, Vásilis, the girl-friend to Vásilis, J. en ik. Er was al heel wat gebeurd die dag. Michális had op de winters-lege vismarkt vergeefs naar een pjoetifoel fis gezocht, toen maar een pjoetifoel kip gekocht, en de twaalfjarige tweeling Socrates en Spiro of het nog veel kleinere jongetje Themistocles, van uitvoerige opdrachten voorzien, de eetwaren naar het lokaal laten brengen waar het feest zou worden gegeven.

Het lag een half uur lopen van het dorp en dat was pjoetifoel, omdat anders iedereen zou merken, dat de jonge notabelen Michális, Elías en the other Elías dronken werden, wat hun vaste plan was. We gingen er met een taxi heen, naar die onverwarmde, kale, met een olielamp verlichte ruimte, en om ons te verwarmen dronken we pjoetifoel rezina. De waard kon goed koken; we aten stukken kip en hapjes van dit en dat en vertelden elkaar hoe jammer het was dat we niet al vele jaren geleden vriendschap hadden gesloten. Michális sloeg mij op de schouder, omhelsde mij,

kuste mij op het voorhoofd. J. deed bereidwillig of zij jaloers was; ‘Kosmás gusband toe mie’ zei hij en brulde van het lachen, de bek geweldig open.

Er zaten nog enige mensen te eten en te drinken in het lokaal, onder hen een eenzame lange man, die een bron boorde in de omgeving en als de grammofoon (op accu) een bepaald lied begon, stond hij op alsof hij slaapwandelde en ging eenzaam dansen; het was een lied uit de streek van de Peloponnesus, waar hij geboren was en zonder twijfel zou willen sterven. We zongen en dansten, steeds dronkener, we schreeuwden, Elías hurkte naast me en langzaam opkomend balkte hij als een ezel, het hele prachtige lied dat met zo wetmatige gedrevenheid verloopt als een coïtus. In het wat gelige, vele schaduwen werpende licht van de olielamp bewogen zich de dansenden streng en vrolijk. J. danste streng en vrolijk, en ‘brávo brávo’ riepen de mannen en drukten *mij* de hand.

Zo tegen tweeën gingen we weg, schreeuwend en zingend, het lange morsige pad naar het dorp, en één keer bezochten we nog een man die geriefelijk in een spelonk huisde en in het duister Turkse koffie voor ons maakte en glaasjes ouzo schonk. We moesten langs de gevangenis waar de communisten levenslang zaten - de moordenaars zeiden onze conservatieve en harteloze vrienden - en daar, om de bewakers en politie-agenten te treiteren of zomaar uit baldadigheid of godweet om een of andere politieke reden,

gingen Michális, Elías en the other Elías geweldiger dan ooit te keer, zodat de gevangenen wakker werden en begonnen te brullen, en de verlegen, aarzelende agenten naar ons toekwamen en ons vermaanden. De ruzie was er gelukkig. Michális brulde, Elías brulde, the other Elías brulde: dat Griekenland een vrij land was, dat vrolijkheid niemand kwaad deed, dat de xeni, de gasten en vreemdelingen, een mooie indruk zouden krijgen, en brullend van woede, luid zingend, trokken we door het dorp dat onze dronkenschappen niet had mogen leren kennen. Ze brachten ons altijd naar huis, of het regende of niet, in het stikdonker, langs de zacht ruisende zee, door plassen en moerassen, boomtakken tegen onze gezichten, en als we dan eindelijk afscheid hadden genomen, liepen ze zeer lawaaiig terug, Michális steevast zo dronken dat hij viel. De volgende morgen zat zijn gezicht vol schrammen. Hij was er trots op als na een duel.

Altijd dol op theorieën stelde ik er omstreeks mijn twintigste een op betreffende de meest gewenste levenshouding: ik zou toerist zijn in dit leven, een nieuwsgierige buitenstaander, en ik liet door een vriend haastig een ex libris tekenen waarin dit levensgevoel beeld werd. Een persoon als ik wandelde in nonchalante kledij, los en vrij, de rechterhand in de zak, een sigaret in de mond, door een chaos van hutten, kruisen, prikkeldraden, zeilschepen, vliegtuigen, wolkenkrabbers, bergen, ruïnes, woestijnen,

slangen, kerken, wenteltrappen. Het was een erg lelijke tekening.

Toen ik dwangarbeider in Straatsburg was, bleek het niet moeilijk om toerist te zijn. Ik had niets te doen, de Elzassers waren even anti-Duits als wij, de zomer was grandioos, de strenge, achttiende-eeuwse perken van de Orangerie straalden van rood, het Münster pronkte in het middaglicht met zijn doffer rood, het slechte kamp-eten werd voor mij aangevuld door twee oude vrouwtjes, die elkaar poogden te overtroeven in royaliteit en kookkunst, zodat ik me iedere maaltijd beter te goed moest doen aan gebraad, gebak, wijn, en de één kalkoen op tafel bracht wanneer zij had vernomen dat een paar dagen geleden de ander kip had opgediend. Ik leek op die grote vreters uit de wereldliteratuur, maar hoefde mij voor de conversatie niet in te spannen. Rustig kabbelde het vrijwel onverstaanbare Elzassisch over mij heen, ik glimlachte, zweette, zwolg en zwol. Eén van die vrouwtjes had een kleinzoon in het Duitse leger; zij hoopte nu maar dat hij ergens, het liefst in Nederland, net als ik door een grootmoeder zou worden geadopteerd.

Nu, twintig jaar later, meende ik haar overal te herkennen, al is zij zeker dood. Klein, dik, boers, dom, bekrompen, royaal, goedhartig; zij zal in de hemel een eeuwigheid lang zorgen hebben omdat God te weinig eet. Haar kleinzoon ben ik misschien werkelijk tegengekomen, strompelend op een houten been of met een haak inplaats van een hand.

Ik liep, geïnteresseerd en niet thuis, door de toen Duitse stad, over prettige pleinen, door middeleeuwse dorpsstraatjes, langs imposante kerken, in een weldadig, zuidelijk zonlicht, en ik liep er weer, door de nu Franse stad, en er was niets veranderd. Maar als ik wijn zat te drinken tussen de behagelijke mannetjes en vrouwtjes, vroeg ik mij af of het toerisme wel de juiste levenshouding is, of men niet betrokken behoort te zijn bij dit leven, bewust, opzettelijk, mannelijk betrokken: zijn talenten in dienst stellen, manifesten ondertekenen tegen het gevangenhouden van Griekse communisten op het eiland Aegina inplaats van hen wakker te brullen, en vooral een oordeel hebben. En ik vroeg mij af of steeds zwaardere eisen stellende genotzucht niet het gevolg is van dat toerisme (men is immers verplicht om te genieten, bij kathedralen, maaltijden, omhelzingen, koortsaanvallen) en of een leven niet aan hoogtevrees gaat lijden wanneer het zo los zweeft en vooral of men de *anderen* niet onvergefelijk te kort doet.

Zo dacht ik dus en reisde naar Colmar, de tweede strofe uit de Confessio van de Archipoëta zingend (omdat een wijs man op een rots zit, ben ik, dwaas, te vergelijken met een steeds andere rivier onder een steeds eendere hemel). Het was er warm en benauwd en erg middeleeuws: een dom-façade als een oorlogsgewonde en zoveel stille, pittoreske, verweerde liefelijkheid van kronkelstraatjes en marktjes en vakwerkhuizen en autobussen, dat ik het museum in vlucht-

te, waar de Middeleeuwen aangrijpend eindigden: het Isenheimer Altaar.

Hier was ik dan weer met overtuiging, tot mijn vreugde toerist, nieuwsgierig genieter, en bekeek de figuren van Grünewalds verbeelding: de geschonden, al bijna verrottende Heiland aan het kruis, de Maria bij de Annunciatie, geschrokken en verbaasd, terwijl de fraai gevleugelde engel zijn hand zegenend heeft opgeheven (hij smijt haar tenminste niet, zoals op Botticelli's Annunciatie, de bevruchting in haar schoot), de musicerende engelen, de Maagd met het Kindje, Antonius door afschuwelijke wezens lastig gevallen, de kluizenaars Antonius en Petrus gezellig samen.

Niemand is ooit als Grünewald in staat geweest om met evenveel overtuigingskracht, inlevingsvermogen, artistieke inzet lijden en geluk, gruwelen en tederheden uit te beelden, tegelijkertijd, een lijden van het lichaam, door kruisiging en pest geschonden en een ingekeerde vreugde alsof er geen lijden kan zijn. Middeleeuws, maar het gothische kapelletje waar Maria zit te bidden lijkt een antiquiteit.

Ik dacht: dat kan zo lijken, omdat gothische kapelletjes altijd antiquiteiten zijn. Ik dacht om mijn zelfverwijt te sussen: als iemand geen liefde meer kan opwekken, mag hij dan de ander liefdeloosheid verwijten? Ik dacht: ik zou in God geloven als ik Hem niet lasterde. Het waren sterkende overwegingen.

Ik wilde mijn hoogtevrees beproeven, reed per bus

naar la Schlucht, een verzameling hotels en restaurants, heel hoog aan een steile afgrond gelegen, en wandelde vandaar naar le Hohneck, nog een beetje hoger; het was er fris, we lagen, elkander warmend, in een wolk naast een afgrond waarin ik tuurde zonder bang te zijn en terug in Colmar, in bed, werd ik door geen nachtmerrie bereden. Misschien heb ik helemaal geen hoogtevrees.

Met oordeelvellen verdien ik mijn brood. Avond aan avond zit ik in schouwburgen en probeer iets te vinden van de voorstellingen; mijn middagen besteed ik aan de lektuur van nieuw verschenen romans, waarop ik mijn kritisch licht moet laten schijnen. Ik zou onder deze taak allang bezweken zijn, wanneer ik niet, al vrij aan het begin van mijn carrière als broodwinner, op mijn schrijfmachine was gaan vertrouwen. Ik leerde dat het instrument, indien met vriendelijkheid toegesproken, in staat was helder geformuleerde oordelen te geven over toneelstukken en boeken, waarover ik in het geheel geen oordeel had. Het was een stokoude Adler, die mij deze diensten van ghostwriter bewees, een museumstuk met drie tekens op één toets, ik heb hem op het Griekse eiland Aegina moeten achterlaten en sindsdien word ik geholpen door een kleine, witte, elegante, modieuze Tippa.

De oude Adler was streng, veeleisend, verfoeide blijspelen, stak diep, zodat ik een slechte reputatie kreeg.

Tot mijn schrik heb ik bemerkt, dat de Tippa, uiterlijk een pin-up girl, een moederlijke, gemoedelijke inborst heeft en een wanhopig makende voorkeur voor gratuïte beweringen. De vervelendste voorstellingen acht zij wel aardig voor het publiek dat ervan houdt en van acteurs vindt zij meestal, dat zij gezien hun gebrek aan talent het er aardig afbrengen. Het is natuurlijk heel wijs, die generositeit, maar vaak denk ik met heimwee aan de zwaar op de hande kunstrechter die ik aan Elías heb gegeven, anderhalf jaar geleden, mannelijk mijn verdriet onderdrukkend.

Twintig jaar geleden, pedante dwangarbeider in Straatsburg, koos ik het toerisme als levenshouding en het schrijverschap als roeping. Toerisme eist van de mens, dat hij nergens bij betrokken raakt, getuige blijft, glimlachend, geïnteresseerd maar vrij alles observeert, ook zijn eigen leven, en zo'n levenshouding maakt iemand niet tot recensent. Een toerist heeft immers geen oordeel, bekommert zich niet om oordelen, karakteriseert gaarne maar kritiseert nooit. Een mens neemt op zijn twintigste beslissingen waar hij zijn leven lang aan vastzit. Het zal Goethe wel weer zijn geweest, die vaststelde dat men op rijpe leeftijd realiseert wat men zich in zijn jeugd heeft voorgenomen, en zonder twijfel heeft hij in Straatsburg plannen gemaakt van verstrekkende aard, wie kent zijn Faust niet, en ik had toen het toerisme gekozen en reisde daarom nu van Colmar naar Lindau,

langs het Bodenmeer en zowel Yda als ik hadden moeite om de goede stemming te veinzen die we de ander gunden.

Het is voor een vrouw niet gemakkelijk om te reizen met een man, die telkens tandenknarsend middeleeuwse teksten in het Latijn opzegt, bij koortsaanvallen zichzelf ontmoet en voortdurend kijkt of hij zich iets herinnert. Ik deed dat blijkbaar, ik dacht aan het Rad der Fortuin en de schijngestalten van de maan (O Fortuna velut luna) en kreeg ademnood van schuldgevoelens en staarde intussen naar het bijzonder vervelende meer.

Lindau was vol Duitsers, maar vlak naast Lindau ligt Bregenz en dat is Oostenrijks en we maakten ons wijs, dat alles er beter was, de lucht, de mensen, het bier, de architectuur, het meer. We bezochten een jonge Oostenrijker, dorpsonderwijzer in schijn, voor de dorpelingen, in werkelijkheid een revolutionair, avant-gardistisch, eenzaam dichter. Hij bracht ons per kabelbaan een berg op met wijd uitzicht over het Bodenmeer, waar de zon gloeiend in had moeten zakken, maar hij werd door wolken van de verdrinkingsdood afgehouden. We keken over duister ritselend struikgewas naar Bregenz. In het meer dreven vlotten met coulissen, de lichtjes floepten aan, op het grootste vlot begon een kunst-festival. Het was aardig, en de avant-gardistische onderwijzer wees ons waar de Rijn stroomde en vertelde ons over Lindau, toen het nog een eiland was, heroïsch protestant in

een rooms meer. We daalden, we dwaalden later trap op, trap af, heuveltje op, heuveltje af door het romantisch verlichte oude deel van het stadje. Zeer luid giechelend klommen twee meisjes door een raam, roepend dat zij iemand ontweken die boos bij de deur stond. Onze begeleider gromde verachtelijk: dit stuk folklore was geïnspireerd door de film, zei hij, het hoorde niet hier thuis, maar in Tirol en bovendien was de toepassing totaal verkeerd. We keerden ons beschaamd af. Dáár stond het rode huis, dat in zijn verzamelde gedichten zo roerend zijn gevel toont, híer was de kerk waar al zijn familieleden waren getrouwd. Het duister was nestwarm, hij hield kennelijk veel van wat hij verwierp, de lichtjes waren beminnenswaardig. Ik vond alles aangenaam en interessant, ik had lief, en in mij was leegte.

In onze kindertijd kregen we vaak groene kaas, geschud uit een kartonnen doosje, en het eten van boterhammen ermee had een merkwaardige uitwerking: terwijl men de honger stilde werd de honger gewekt, men at meer dan men gewoon was of wilde en stond van tafel op met een lichte prikkel van begeerte in de mond, een zoete kwelling, stimulerend, pikant, maar begeleid door verdriet om het onvermogen tot verzadiging.

Geriefelijk Innsbruck. Door het liefelijk-grootse berglandschap reden we erheen en waren wat we

zijn moesten, niets dan oog, en liepen, niets dan oog, door de stad, afwisselend vermaakt en plechtig bij de kinderachtige Middeleeuwen van het ‘Goldene Dachl’ en de volwassen zwier van de barokke gebouwen, en gelukkig vonden we een donkere kroeg waar voor weinig geld veel wijn werd geschonken. We kregen moeilijk contact met de oude mannen die er zaten te praten, maar er kwam een jongere vrouw, zwaar en pittig, aan ons tafeltje en zei zonder inleiding: ‘Ich bin eine Barock-teenager’. Een oude heer begon kort daarop over het voor en tegen van crematie, in zachtzinnig Duits; hij was lid van ‘Die Flamme’ en toen de barokke vrouw vertrok zei ze: ‘Tot volgende week. Ik hoop dat u dan nog niet verbrand bent.’

Salzburg was vol festival-gangers, joyeus, lief, imposant, en we wilden naar Wenen. Die stad, allang niet meer zo mooi als zij zou behoren te zijn, was in deze augustus-maand door de Weners verlaten; de winkels hadden hun oogleden kwaadaardig laten zakken; de kroegen lokten wel met Frische Biere en Gepflegte Weine, declameerden wel op grote borden: ‘Warme Küche ganztägig’, maar als men dichtbij kwam zag men het kleine bordje pas: ‘Wegen Urlaub geschlossen’. En bij de bezienswaardigheden verdrongen zich, blij en zielig, de toeristen.

We zagen de Stephansdom, die er achthonderd jaar over gedaan heeft om te worden zoals hij is: slecht van proporties, slecht van steen, met een hoge toren

die toch te laag is, met op het achterdeel torentjes die te plomp zijn, met een fraai dak dat nergens bij past. We zagen de Schauräume in de Hofburg, dat theater van koninklijkheid, of liever: we werden erdoor gedreven onder leiding van een uit wanhoop pinnig geworden meisje, dat in het Duits, Frans en Engels haar les afraffelde, doodsbang rondspiedend of niet een van onze groep op een stoel van Franz Joseph zou gaan zitten. We bekeken het gebouw van de Staatsoper, of liever: we werden erdoor gedreven door een lolbroek, die in het Duits zijn gidsen-conférence hield en deze dan nog eens in het Frans uitsprak; alle grapjes, die hij had voorgegeven tot een van de Duitse dames te richten, richtte hij nu tot een Franse; het was erbarmelijk. We bekeken Schönbrunn, of liever: we liepen, traag zwetend, tussen honderden toeristen, door het park, dat met zijn strenge heggen en rechte wegen een voortreffelijk specimen van barokke tuinkunst is, zoals de gids zegt, maar dat men léég moet zien, dat men als uitzicht moet zien, dat bedoeld is om te vertonen, niet om te gebruiken. Er waren Prunkräume in het slot, en we werden erdoor gedreven.

Door de musea dreven wij onszelf, en de Breughels die we van koektrommels kenden zagen we nu in het echt; ze wonnen aanmerkelijk. We gingen, op een zondag van stortregens, in een miezerig trammetje, door miezerige halflandelijkheid, langs saaie dorpen, die de namen van beroemde wijnen droegen, naar het

stadje Baden, ik vaagweg hopend dat ik mijn geluk zou durven wagen in het Casino en aan het spel verslaafd zou raken zoals reeds aan zo menig genotmiddel, maar het Casino bleek een villa en was gesloten. We aten taartjes en bezochten een tentoonstelling.

Ik heb een tweelingbroer. Toen ik in Straatsburg dwangarbeider was, twintig jaar geleden, was hij dwangarbeider in Heidelberg en we besloten om elkaar te ontmoeten in Karlsruhe. In mijn kamp had ik een vriend opgedaan, een dichtende technicus, en aangezien hij met zijn zondag geen raad wist ging hij met mij mee. Wij stonden op het perron en keken uit. ‘Daar komt je broer’ zei de vriend die hem nooit eerder had gezien. Ik had hem niet opgemerkt, zomin als ik in die situatie, gespannen zoekend naar een ander, mijn spiegelbeeld zou hebben opgemerkt. Jaren geleden had ik aan een kennis, die in moeilijkheden verkeerde, mijn huissleutel gegeven. Diep in de nacht, nogal suf, zat ik gedichten van Erich Kästner te lezen, toen ik het slot hoorde overgaan en hij binnenkwam. De laatste regel die ik las luidde: ‘Und Kossmann wurde vergast’.

Maar als ik de sensaties van het dubbelgangerschap, mij door die tweelingbroer zo vertrouwd, in alle eenzaamheid wil genieten, haal ik uit mijn boekenkast een in leer gebonden gedichtenbundeltje, en kijk naar de gothische letters op de titelpagina: ‘Lyrisches von Alfred Kossmann zusammengestellt für die Familie, Weihnachten 1913’.

En nu, georganiseerd door de Alfred Cossmann-Gesellschaft, was er in Baden een tentoonstelling van Alfred Cossmann: kleine bladen, heel vakbekwaam gestoken, heel vervelend. Lachend van ontstemming verlieten we het stadje.

En de Donaurundfahrt! In een morsig bootje eerst het Donaukanal stroomopwaarts, met uitzicht op hoge kademuren, dan de Donau stroomafwaarts, met uitzicht op olieterreinen; we legden aan bij een Donau-uitspanning zonder uitzicht. Voor we wijn gingen drinken, liepen we een weg op om naar een bus te zoeken, die ons naar Wenen kon brengen, maar er was geen bus. We dronken wijn en gingen weer aan boord: eerst de Donau verder stroomafwaarts, met uitzicht op olie-terreinen, dan het Donaukanal stroomopwaarts, met uitzicht op hoge kademuren. Het was een merkwaardige excursie.

In de Spanische Reitschule werden geen voorstellingen gegeven; ik begrijp nooit waarom iedereen vakantie heeft als iedereen vakantie heeft; maar de paarden waren in de stallen te bezichtigen. Het had iets pijnlijks, dat bezoek. De luxueuze schimmels stonden met wijze, rijpe koppen in hun hokken en lieten zich dom aanstaren; de hengsten geneerden zich niet voor hun formidabele erecties; ik voelde mij een voyeur.

De oude stad is zachtaardig: grauwe paleizen, meebuigend met straten, zo teerhartig en verlegen dat ze het vermijden om elkaar rechttoe rechtaan te ont-

moeten, zwenken, een voorzichtige hoek beproeven. Een bescheiden zwier, een ingehouden ijdelheid, een getemperde joyeusheid, een zeer aristocratische dronkenschap. En op een avond, moe van het wandelen, ietwat opgewonden na een paar glazen wijn, liepen we de Peterskirche in, onopvallend midden in het winkelcentrum gelegen, en daar ontving ik dan wel niet de genade van het geloof, maar de genade van de barok, daar raakte ik eindelijk de Middeleeuwen kwijt met al hun hoogtevrees, schuldgevoelens en smaak van groene kaas. Een rijke ovalen ruimte onder een krachtige koepel, intiem en grandioos, bewegelijk versierd in zich wellustig buigende lijnen, met een kleur van stoffig goud.

De Karlskirche, die ik de volgende dag verrukt bekeek, is groter, grootser, ietwat komisch door twee triomfzuilen à la de Trajanuszuil, die naast het voorportaal staan, en door een altaarwand à la een decor voor Der Rosenkavalier. Maar ook daar een zinvolle, gecreëerde ruimte, waar men geen hoogtevrees kan krijgen, een koele wildheid van versiering, en veel intelligente bewustheid bij al de zinnelijke praal van het heilige.

Barok is hartstocht en beheersing van harstocht, wellust en gebruikmaking van wellust, een zeer strenge vurigheid, doordacht en geraffineerd, de meest doelbewuste menselijke poging om de chaos te ordenen, om door vorm over pijn en verdriet te triomferen. Men kan gelukkig zijn.

De verleiding van de nevel

Met een meisje dat het leven aanvaardt wandelde ik door Artis. We hielden ons lang op bij de kleine roofdieren en we troffen het: twee grote lichtbruine katten met spitse, lange oren zaten rechtop tegen elkaar aan, de een met het onderlijf naar rechts, de ander met het onderlijf naar links, de volkomen identieke koppen naast elkaar, de vier ogen op ons gericht, waarlijk alsof ze porselein wilden worden en op onze schoorsteen staan. Er waren aardige en minder aardige poezen, met langgerekte en korte lijven, op lage en hoge poten, gestreept, gevlekt of effen, en een vos en een wolf en eekhoorns van allerlei aard en aanleg, en een miereneter, zo uitstekend ingericht voor het miereneten. We bleven het treffen; de lama stond in zijn hokdeur als een wat nieuwsgierige oude boer na de dagtaak, van Italiaanse origine want het hooi hing hem als spaghetti uit de bek. De zeeleeuwen verlangden naar vis en raasden hun kleine bassin in het rond, dolzinnig springend en schreeuwend; hun vijver werd een zee en de golven spatten over de rand. De flamingo's, vers uit de ecoline getrokken, maakten zichzelf belachelijk door eerst op zo hoge poten en met zo fraaie vlerken de Duizend-en-één-nacht te illustreren, dan de formidabele haksnavel open te

doen en een dom gekrijs uit te stoten. Er lagen twee krokodillen voorbeeldig te loeren, doodstil, helemaal onder water op de ogen en de spleetjes van de neus na, half over elkaar, erg geheimzinnig en gevaarlijk, en opeens hapte de een naar de ander, die spattend weggleed; was daar nu al dat loeren en dreigen voor nodig geweest. We woonden het voederen van de roofdieren bij. In het smalle gangetje naast de nachthokken stonden we met tientallen andere mensen en zagen hoe de oppasser telkens een schuif opentrok en dan rende, grommend, brullend, met woeste lenigheid een tijger, leeuw, poema, panter, luipaard het kleine hok binnen en klemde een bloederig stuk vlees in zijn klauwen. Een enorme leeuw, zeer barbaars van kraag, klauw en geel oog, lag een hele tijd op zijn stuk vlees, met zijn kop tussen de tralies, te grommen, hulpeloos en boosaardig, trok zijn kop terug en brulde, indrukwekkend en bespottelijk.

De apen deden in het openbaar alles wat wij gewend zijn in het geheim te doen of onszelf wijsmaken dat we niet doen; de luiaards en vliegende honden hingen als zwarte zakken aan hun twee nagels; de leguanen bibberden met al hun groene franjes; de gordeldieren scharrelden ritselend over de grond; twee gieren zaten naast elkaar op een boomstronk; en overal werd geblaft, gepiept, geknarst, gekreund, geknord, gegild, gebalkt, geschreeuwd, gekrijst, gejankt, geslobberd. Hoe wonderbaarlijk is de natuur. Daarover hadden we het later. Want Yda vond de

natuur en het bestaan zinvol ingericht, met al die speciale voorzieningen voor aanval en verdediging. Zij bewonderde de dekkleuren en gordels even overtuigd als het talent om hard weg te lopen, zij vond de kleverige tongen even fraai als de scherpe klauwen, haar begrijpende sympathie ging zowel uit naar de lange pluimstaarten als naar de lange nekken, en zeker op dat uur leek de wereld haar doelmatig en aangenaam. Mij beklemde de rijkdom van specialiteiten, de fantasie van de natuur kwam mij luguber voor, ik kon in de geschiedenis niet veel anders zien dan een samenstel van toevalligheden en ik werd onpasselijk wanneer ik mij bezon dat met de bomen die de hemel in groeien de nekken van de giraffen de hemel in groeien en dat ieder schepsel vergezeld is door een ander schepsel, uitsluitend bestemd om hem op te vreten, en ik huiverde: het leven, de levensdrang, zich blind manifesterend in al deze variëteiten, mooi of monsterlijk naar het toeval van de noodzaak wil, een woest gewriemel.

De verleiding was er op een morgen. In het café waar ik een kop koffie dronk zat een oude playboy te vertellen hoe hij een kapperszaak dreef: huppelend om de dames, artistieke bewegingen rond hun hoofden makend, maar hij hoedde er zich voor om hun haren aan te raken, want kappen kon hij niet, kappen deden zijn bedienden. We dronken cognac, ik vond dat mijn verkoudheid daar recht op gaf, en liep

tevreden naar huis, aangenaam rillend. Het regende en het was november, met spiegelend asfalt, een grijs waas stijgend langs de Westertoren, druppeltjes over de groengeverfde brugleuningen, stakerige bomen die hun laatste, bruine, zielige bladeren lieten vallen, vroeg kunstlicht in de schemerige winkeltjes waarvan de deuren zacht krakend opengingen, glimmende, glanzende keien, regendruppels die gaatjes boorden in het metaalkleurige watervlak van de grachten, aan het eind van de grachten, in het zuiden, de vuilwitte, schelle, pijnlijke wolkenvlek van een opklaring. De verleiding was er, de lieve kiespijn, het behagelijke onbehagen, de tevreden wrevel. Jenever drinkend krabde ik oude wonden open.

Ik weet hoe men leven moet, ik heb het laatst een bezoekster nog uitgelegd: in het volle besef van de veranderlijkheid, met het ‘Stirb und werde’ steeds op de lippen, zich verzettend tegen het verlangen naar stabiliteit, want dat is niets dan doodsangst, vol vreugde en zonder hoop. Ja, wakker en mannelijk moet men de reis maken, nood-oplossingen schuwen, illusies van zekerheid verwerpen en zichzelf noch anderen ooit kwalijk nemen, dat de vergankelijkheid ons kwetst en beschadigt.

Het is merkwaardig dat in de zon van de Middellandse Zee met dit vitale inzicht beter te leven is dan in het donkere noorden. Zwemmend in lauw zout water aanvaardt men de strenge wetten gemakkelijker dan met stekende oren wandelend in de oostenwind. En

daar in het heldere zuiden, brullend van vreugde of verdriet, raakt men ook niet in de bekoring van de nevel, in de verleiding om aan het spel van de omkeringen te beginnen.

Toen ik zestien was, zag ik de film ‘Quai des brumes’ van Marcel Carné en het was een openbaring. In het mistige Le Havre speelden zich akelige dingen af, misdaden, ondergangen, en Carné verlustigde zich in de ellende van zijn personnages en die personnages verlustigden zich in de hunne. Zij zouden niet anders willen dan door de mist lopen; hun schamele bestaan, hun arme kamers, hun hopeloze liefdes verschaften hun een ingewikkeld genot, dat zij eigenlijk niet hadden willen ruilen voor duidelijker genot. Michel Simon, baardig, louche, staande voor de spiegel. Hij zei, dat zijn gezicht afstotend was en dat hij er toch van hield, want hij moest wel, hij had geen ander. Alles lelijk, vuil, wanhopig, ten ondergang gedoemd. En van deze narigheid, leerde de film, gaat men houden, zoals Michel Simon van zijn gezicht, indien men maar inziet dat ook walging en droefenis genot kunnen verschaffen en dat pijn zelfs begerenswaardig wordt voor wie pijn tot lust weet te maken.

We voeren naar de Peloponnesus, J. en ik, op een morsig, vriendelijk scheepje en kwamen in Nea Epidavros, tussen sinaasappel- en citroenbomen gelegen. Het was een korte tocht die wij met verscheurde zielen maakten, want mij was overkomen wat ik niet

had verwacht en niet had bedoeld, ik was reddeloos verliefd geraakt en J. was beledigd en verdrietig. Maar Nea Epidavros bleek een sympathiek dorp met veel bloemen en we praatten er met de obligate Amerikaanse Griek die in Rotterdam was geweest en daar niets over wist te vertellen en met twee landeigenaren die we niet verstonden. De volgende dag reden we in hete bussen door okerkleurige bergen, pal achter ons een zeer vuile, kotsende en luid kreunende zigeunerin, naar Sparta, en daar beviel het leven me. Het stadje is provinciaal, in de negentiende eeuw aangelegd door een Duitser die als kind straf moet hebben gekregen wanneer hij zijn vaders passer gebruikte, maar op een van zijn vierkante pleinen stonden bomen, en de wijn was zwaar en kruidig, en na het dorp Aegina leek zelfs Sparta elegant.

Bovendien, als het hier te kalm en te heet en te dom was, hoefden we maar op te kijken naar de geweldige bergketen van de Taygetos, hoog en onbarmhartig alles verachtend, om de borst te voelen zwellen van heilige huiver. We wandelden door zachte, wijze olijfboomgaarden met antieke resten en gingen de dag daarop naar Mistra. Zwoegend, zwetend liepen we tegen een steile berg op, kaal en ongastvrij, en daar stonden dan, allerzonderlingst, snoeperige Byzantijnse kerkjes van gele baksteen, versierd met rode baksteen, en wij overwogen, dat de antieke tempels, althans nu zij blank zijn, zich schikken naar het landschap, maar dat dit vreemde middeleeuwse

Byzantium zich niets van de berg heeft aangetrokken, heeft gebouwd naar de wensen van schone, knusse menselijkheid in de eigen menselijke maat. We reisden naar Monemvasía, in een snikhete bus, met als vriend een Griekse Amerikaan, wiens vader vijftig jaar geleden de weg had aangelegd, en sindsdien was er niets meer aan gedaan. Spookachtiger dan de ten dele gerestaureerde ruïnes van Mistra was die driehonderd meter hoge, steile, purperen rots in de blauwe zee, een vervallen vesting vol Byzantijnse herinneringen. We praatten er dagen lang, met een Zwitserse kettingrookster die in een villa in Rome Etruskische scherven verzamelde, met de louche buschauffeur Alcibiades, met de eigenaar van een leeg toeristen-café in het tot puin vervallende stadje. We waren bang voor elkaar en bijna teder.

Toen ik zeventien was en opgegeven door alle paedagogen, ontfermde mijn grootvader zich over mij. Hij was zestig jaar ouder dan ik, een kleine gebogen man met een prachtige, grimmige kop, borstelige wenkbrauwen, felle ogen, wit haar, witte snor, witte baard, voor zichzelf nog strenger dan voor anderen, een aan discipline hechtende geleerde. Hij was leraar geweest, ik had een diepe genegenheid voor hem.

Wat weet ik er nog van? Iedere donderdag belde ik in een stille, vervelende Haagse straat aan bij een deur die ik mij niet hoef te herinneren, werd opengedaan door een dienstbode waarvan het gezicht

voor mij verloren is gegaan, hing mijn jas aan een kapstok die ik niet zou kunnen beschrijven, praatte in de zitkamer vol roodpluche meubelen met mijn grootmoeder. Als ik nu, in mijn herinnering, het zovaak gemaakte bezoek herhaal, blijk ik het meeste te zijn vergeten, maar het is onvergetelijk.

Mijn grootvader kwam van zijn studeerverdieping, mijn tante kwam thuis, wij aten met z'n vieren in de grote, donkere, koele eetkamer. Mijn grootvader gebruikte graag citaten; nu hij zo oud was geworden, kon hij er dikwijls een niet terugvinden, legde woedend zijn mes en vork neer, en liep de deur uit, de trap op naar zijn bibliotheek. ‘Aber Ernstchen’ zuchtte mijn grootmoeder.

De hoge kamers, de donkere meubels, het royale ouderwetse servies, de grote soepterrien, de gratenbakjes aan de rand van de borden geklemd, de kopergravures, het kastje met snoeperige negentiende-eeuwse uitgaafjes, de piano met blikken klank waarop kerstliedjes werden gespeeld, de schuifdeuren, enkel gesloten als de kinderen moesten wachten tot de kerstboom werd aangestoken, de sofa waarop mijn grootmoeder dertig jaar later zat dood te gaan en zich haar jeugd te herinneren, de spiegelkast die mijn grootvader voor het naar bed gaan opende om één glaasje cognac te drinken, de geur... De geur van wat? Ik weet het niet. Een heldere, langzame geur, van oude meubelen of keukenspecerijen of eau de cologne, een deftige geur.

Wij gingen later naar boven, mijn grootvader en ik. Hij zat aan zijn bureau, in een kamer waarvan alle wanden door boeken waren bedekt, ik aan een klein tafeltje ernaast. Wij converseerden in het Duits, hij was fel, vlug geïrriteerd, lastig maar hij hield van me. Na de thee werd de les wezenlijk. We lazen met verdeelde rollen Duitse toneelstukken die hij tussendoor analyseerde. Hij maakte vooral werk van Faust, heel kritisch, liet zien waar Goethe, zijn jeugdontwerp hervattend, de aansluitingen had gemist, welke gedachtenfouten hij had gemaakt, welke onverenigbare technieken hij had gebruikt. Maar bij het lezen van de rollen, die hij voor zichzelf had gereserveerd, werd hij telkens zo ontroerd dat hij niet verder kon of tranen in zijn stem kreeg.

We dronken een glas bier in gezelschap van mijn grootmoeder en praatten nog wat. Tijdens de eerste oorlogsjaren bleef ik logeren. Ik herinner me de kou van de logeerkamer op de tweede verdieping, die slordig was verduisterd en waarin enkel een kleine blauwe lamp licht gaf. Mijn tante, doof, vol van oorlogsgeruchten die mijn grootvader niet wenste te horen, volgde mij als ik naar boven ging en begon te vertellen. Het was zéér verward. We stonden onder het duister van dat blauwe licht, midden in de grote kamer (ijzeren bed, wastafel met lampetkan) en wanneer ik wilde antwoorden, knipte ik een zaklantaren aan en belichtte mijn lippen. Dan kon zij lezen wat ik te berde bracht naar aanleiding van haar infor-

matie. Rillend van de kou stonden wij soms een uur of langer te praten, zij schreeuwend met haar dove, overslaande stem, terwijl zij zich verbeeldde te fluisteren, ik stom mijn mond bewegend in het kleine spotlight.

Mijn grootvader wekte mij 's morgens heel vroeg door tegen de wand te kloppen die zijn slaapkamertje van de logeerkamer scheidde, hij was doodsbenauwd dat ik te laat bij het Leidse antiquariaat zou arriveren waar ik de dag met nietsdoen doorbracht. Hij zette thee, zorgde voor het ontbijt en liet mij uit. ‘Sei fleissig’ waren meestal zijn laatste woorden. Op het station zat ik in de koude, verduisterde wachtkamer een kwartier of een half uur op de trein naar Leiden te wachten.

En als ik daar zat, rillend van slaap en kou, kokhalzend tegen de ochtendschemer en het verduisterde licht, diep ongelukkig, wist ik met onvergeten zekerheid, dat de avonden en nachten en morgens in het huis van mijn grootouders tot mijn mooiste herinneringen zouden gaan behoren.

Men ervaart soms ongeluk, een zwaar verdriet, zoals ik op de Peloponnesus, terwijl men opgewekt aan het reizen is, en men ervaart soms geluk, een stimulerende vreugde, zoals ik in Den Haag, terwijl men ziek is van jeugd en oorlog.

Zonder afscheid is men niet vertrokken. En aange-

zien Yda en ik de volgende dag beslist vertrokken wilden zijn, gingen we naar onze stamkroeg in de Jordaan om op z'n minst met de wensen goede reis en tot ziens gezegend te worden. Het liep ons wat uit de hand met de heilsdronken die de hartelijke woorden kracht gaven, en zo kwamen wij dan, na weken van minutieuze voorbereiding, die volgende morgen op het station met een kater als een leeuw.

In de trein ontmoetten we een Californische grootmoeder, die in Londen verdwaald was geweest, nabij IJsland een uitbarsting van een onderwater-vulkaan had verfilmd en nu tot haar verbijstering van Amsterdam via Brussel en Dover naar Londen reisde. Zij had heimwee, zei ze, zij wilde zo graag heel gauw haar kleindochtertje de muntjes overhandigen die zij op haar reis had verzameld. Parijs had zij afschuwelijk gevonden; overal waren café's maar koffie had ze nergens gekregen en hoe flauw ook van de honger, in geen restaurant had ze een maaltijd kunnen bestellen. Verscheidene malen, zei ze, was ze bijna in snikken uitgebarsten.

Het viel erg mee in Parijs, met de koffie en de maaltijden, maar vanwege de Paasvakantie waren de hotels overvol. We liepen er tientallen af, hijgend in de mist boven onze koffers en vonden tenslotte een slaapplaats in een wijk waar we niet wilden zijn. Na één nacht moesten we verhuizen, hijgend boven onze koffers, op weg naar een wijk waar we wél wilden zijn en toen was de mist regen geworden.

Nu past de kleur van regen uitstekend bij Parijs, iedereen weet het, en de Notre Dame was heel mooi, maar wij waren Marcel Carné niet. We gingen naar het Louvre, waar alle ‘familles nombreuses’ uit de provincie, alle instituten op schoolreis de paleistrappen bestegen om de grote Italianen te bekijken, het was er drukker dan in de metro, en wij hielden ons bezig met minder populaire kunstschatten, de kleine middeleeuwse ivoren beeldjes en de lachwekkende Egyptische sfynxen die mij erotisch prikkelen, want het moet heerlijk zijn door zo'n vervaarlijke klauw héél zacht te worden gestreeld.

Er kwam geen zon; de regen verwaaide in een ijskoude wind en met een zware winterhoofdpijn liepen we langs de Seine-oever, die grijs en droevig was, zoals het behoort, naar Le Jeu de Paume, het museumpje van de impressionisten, waar het schone van de kunst alle natuur gemakkelijk passeerde.

Ach, op de Place Pigalle stonden 's avonds Hollandse dames, blauwgewaaid, met druipneuzen en plastic regenhoeden, giechelend naar de foto's van blote vrouwen te kijken, en in de metro sliepen de dronken clochards alsof we Kerstmis hadden gevierd inplaats van Pasen.

We gingen het Pantheon in om door de onsterfelijken verwarmd te worden, maar zij huiverden hoorbaar in hun kille kelder en wensten waarschijnlijk dood te zijn. Er liepen Hollandse mannen, die de pompeuze glorie ondemocratisch vonden en even belachelijk als

hun dames de blote vrouwen. In de Dôme des Invalides, dat indrukwekkende bouwsel, keken we vol genoegen naar de reliëfs, waarop Napoleon, ontkleed als Romein, zijn naakte Fransen de gunsten van recht, oorlog en staathuishoudkunde verleent en naar het deftige beeld van hem als katholieke heilige. Maar het was er koud.

De vreselijkste april van eeuwen, zo zeiden de kranten. Waarom waren wij zo gelukkig? Rein Blijstra heeft een theorie ontwikkeld over de nomade in ons allen en over de menselijke behoefte om zich te verplaatsen en over de diepe voldoeningen die men smaakt, zich verplaatsend. Ik ben de details van zijn beschouwing vergeten. Maar wij waren op weg, wij bewogen ons, dwars door de nevel heen, en op weg zijn veroorzaakt geluk, misschien het enige geluk dat eerlijk genoeg is om zich niet uit te geven voor blijvend.

Reis op een kustvaarder

Waarschijnlijk ben ik een schuwe man. Tegen het eind van iedere maand lees ik op een bord in het bureau van de krant waar ik mijn brood win, dat de redacteuren bij het secretariaat van de hoofdredactie hun salaris kunnen halen. En iedere maand ga ik met kloppend hart naar de hooggeplaatste ondergeschikten die verplicht zijn mij het loonzakje uit te reiken. Zullen zij het dit keer doen? Heb ik recht op wat mij toekomt?

Nu zijn er afdoende sociologische verklaringen voor *deze* manifestatie van schuwheid. Ik ben volwassen geworden vlak voor of tijdens de oorlog, mijn maatstaven zijn geijkt in die jaren, korte, hoogst overzichtelijke maatstaven, in geen enkel opzicht meer bruikbaar. Maar ik kan ze niet ruilen, ik leg ze iedere maand te onpas aan als ik mijn geld tel. En ik sta niet alleen. Een iets oudere en veel hogere collega zei tot mijn geruststelling: ‘Hemel, als ze me toch in 1938 hadden voorspeld dat ik zou verdienen wat ik nu aan loonbelasting betaal...’

Dat men achttien is geworden in 1940, verklaart dat ook schuwheid ten opzichte van vrouwen, angst voor obers, eerbied voor chefs, onderworpenheid aan tandartsen, huisbazen, ambtenaren, kappers en de andere

geprolongeerde puberteitsvrezen die mijn dag verbrokkelen? Het zou heel prettig zijn, en heel zinvol, want het persoonlijke zou er algemeen door worden en ik zou slachtoffer blijken, echt lid van een generatie, echt iemand die een bepaald soort ellende of vrolijkheid hardop vertegenwoordigt. Zoals indertijd Klaus Mann zich verbeeldde te doen, de arme. Psychologie niet sociologie zal de tragedie moeten verklaren van de begaafde homosexueel, zoveel minder begaafd dan zijn vader, en hij dacht dat in zijn zelfmoord de Europese geest historische beslissingen nam. Zelfs in het uiterste uur hoop ik te schuw te zijn voor zo'n vergissing.

Ik houd daarvoor de wetenschappen ook te goed uit elkaar, wat niet verbazingwekkend is aangezien ik uit een geleerde familie kom en indertijd een discussie over de *grondslagen* van de wetenschap bepaald niet uit de weg ging. Dat is voorbij; sinds jaren heb ik geen intellectuele conversatie meer gevoerd en ik weet niet hoe het komt, omdat mijn vrienden zich teveel hebben gespecialiseerd en ik te weinig of vanwege onze middelbare vermoeienis of omdat, gekweld door de problemen van liefde en carrière, de grondslagen van de wetenschap ons niets meer kunnen schelen. Misschien moet ik gewoon andere vrienden zoeken.

Ik zal er wel nooit meer een vinden als de Oostenrijkse Jood, die vijftien jaar geleden enige van mijn levensmaanden met diepe gedachten heeft gevuld.

Hij was, minder opzettelijk dan Klaus Mann, het produkt van zijn tijd, een displaced person wiens vader, een mode-arts, zelfmoord had gepleegd en die met zijn moeder en grootmoeder een nogal paranoïed leven van weelde leidde in Amsterdam zuid. Het vluchten en onderduiken had hen niet van hun geld beroofd maar wel van alle vertrouwen in de medemens; zij verspreidden hun bankbiljetten onder het karpet in de huiskamer omdat de banken hen wilden beroven; zij kochten schouwburgkaartjes bij zwarthandelaren inplaats van aan de schouwburgkassa; en toen mijn vriend eindelijk de Nederlandse nationaliteit had verkregen en op moest komen voor de militaire keuring, vertrouwde hij niet op de bloederziekte, die hem het scheren al onmogelijk maakte, maar nam hij les van een anarchist en speelde bij de psychologische test voor imbeciel. Naar Canada wilde hij, en hij ging natuurlijk illegaal, als duur betalende verstekeling, en schreef mij later dat toen hij de loopplank afstapte de hele Nederlandse bemanning achter zijn rug siste: vuile rotjood, vuile rotjood. Zo had zijn tijd met hem gedaan.

Hij was tekenaar van zijn vak, onderhield verfijnd-kwellende liefdesbetrekkingen met een Israëlische filmster en las bij voorkeur Valéry en Heidegger, auteurs die ik evenmin peilde als zijn gevaarlijke liaison. Maar de uitgeverij waar ik werkte hield zich bezig met de mystici en ik had hun drukproeven te corrigeren. Zo verdiepte ik me in Meester Eckehart en de

Perzische dichter Djalalu'ddin Rumi, die zich regelmatig om een pilaar had geslingerd en in zijn vervoerde duizeling mystieke gedachten uitgebruld. Zijn leerlingen, in de hoeken van de zaal gehurkt, hadden deze opgeschreven. Zij inspireerden ons tot fonkelende gesprekken, de mystici, en zeker tweemaal in de week varieerden we een lange avond op hun thema's. Monisten waren we, gaarne bereid tot éénwording met God, en het kwam zover dat mijn vriend, vlak nadat ik de deur had opengetrokken, onzichtbaar beneden mij aan de voet van een hoge, kronkelende trap, gedachten naar boven riep als ‘Het beste bewijs van Gods existentie is Zijn afwezigheid’, en dat wanneer hij amechtig boven was gekomen een debat in volle gang was.

Toen hij naar Canada was vertrokken bleek er geen taal te zijn waarin we konden corresponderen. Zijn Nederlands en mijn Frans waren te slecht en Duits konden wij elkaar niet aandoen. Ik heb hem jaren later nog eens ontmoet. Hij was getrouwd, geslaagd, Zen-boeddhist geworden en ogenschijnlijk niet veranderd. Maar de tijd, de psychologische niet de sociologische, onze eigen tijd, niet die van Klaus Mann, had onze conversatie uitgedoofd.

Intellectuele gesprekken voerde ik jaren later met een leraar, een classicus en taalfilosoof die een bijna emotionele afkeer had van het dualisme en mijn herinneringen aan mystiek monisme niet misprees. Met een trek van norse minachting om de mond, grom-

mend van verbittering, zette hij uiteen dat taal niet bestaat zonder denken en denken niet zonder taal en dat alle gefilosofeer over de tegenstelling tussen de twee gefilosofeer was over een schijnprobleem en dat het zo gesteld was met vele populaire problematieken als mens en wereld en gevoel en verstand. Ik volgde hem gretig, en zonder dat het in zijn bedoeling kan hebben gelegen, begon ik mij beklemd te voelen in deze wereld van verdubbelingen en tweedelingen, van twee ogen, twee geslachten, oost en west, braaf en slecht en al dan niet. Waarom altijd twee? Ik zou willen denken in drieën of vijven, en heb dat verschillende malen aan vrienden pogen duidelijk te maken, maar ik bleef onbegrepen, want zij dachten aan een derde weg tussen oost en west en aan nuances tussen licht en donker, vastgeroeste dualisten, terwijl ik naast licht en donker een derde grootheid wenste te plaatsen van dezelfde orde, niet iets er tussenin. Ik vrees dat het onze natuur is, dat ons lichaam ons het denken in tweeën heeft gedicteerd en dat wij de driesprong niet zullen kunnen bevatten. Het is heel ellendig.

Maar hoe moeten wij leven? Misschien was het beter geweest wanneer we daarover hadden gedebatteerd, want ik weet het niet.

In Nantes stapten we op een kustvaarder, Yda en ik. We hadden ons helemaal ingesteld op het vreselijke Frans, maar het viel mee, een Hollandse jongeman

leidde ons de loopplank op, een Hollandse jongen nam onze koffers over en de kapitein was een Hagenaar die Rotterdams sprak. Hij leek zijn rang waard, een moedig man, die bewonderenswaardig converseerde al stonden zijn ogen flauw en al beefden zijn handen van zenuwachtigheid of jenever. Hij liet koffie komen en ik verlangde naar drank, hij vroeg tenslotte of we onze hut wilden zien en onze koffers uitpakken. Wij volgden hem, probeerden ons op ons gemak te voelen in het comfortabele maar kleine vertrek, zaten onwennig naast elkaar op de bank, in geen stemming, tot beslissingen niet gerechtigd en niet in staat, en gelukkig werd er geklopt en stond er een lange jongeman met de rode baard en de blauwe ogen van een Viking voor de deur en vroeg of we een aperitief kwamen gebruiken bij de kapitein. Hij was de eerste stuurman, we liepen achter hem aan het trapje op en maakten kennis met de eerste machinist, een bolle man, veel jonger dan hij eruit zag.

De hut had iets van miskende formaliteit, een conferentiezaal in beslag genomen door morsige opstandelingen, maar we zaten er heel Hollands, tussen de drie officieren, in die late ochtend, jenever drinkend, en tot onze aangename verrassing hoorden we dat ze de taal van zeemansboeken spraken. Het ging hun zo natuurlijk af, aan bedrog dachten we niet, ze hadden het over het minderwaardige van insteken, ze praatten onbevangen over hondenwacht, pikheet, hem raken aan de wal, lading stuwen op acht voet en toen

we informeerden hoe het bij mist toeging, zei de ouwe: ‘Dan vaar je met de oortjes’ en de meester bevestigde het.

Ze brachten ons op de hoogte van zeemansgebruiken en de ouwe liet met bescheiden trots de verzameling zien die hij bezig was aan te leggen: lokjes zwart, blond, bruin, geblondeerd, sluik of golvend vrouwenhaar, op de witte velden van een schaakbord geplakt, met de naam van het meisje of de vrouw erbij geschreven. Het was wel een prikkelende verzameling, met reminiscenties in uiteenlopende richtingen als lustmoord en moederschap, en de lokjes waren zo nietszeggend dat de vrouwen er geheimzinnig door werden.

We keken telkens naar dat schaakbord, terwijl er verder werd gepraat en zij met grote onbevangenheid zeemansverhalen vertelden, over kapitein Pieterse bijvoorbeeld, de ouwe met zijn manke been, die indertijd een bijzonder verstandige hond had bezeten. Alles verstond het beest, hij had zelfs de menselijke behoefte aan het laatste woord en hij werd door de ouwe zo verwend, dat de officieren als ze de kans schoon zagen hem een trap gaven. Toen hij gestorven was kreeg hij even buiten de Loire een eerlijk zeemansgraf en telkens als kapitein Pieterse voorbij die plek voer blies hij saluut.

We hoefden enkel te lachen, Yda en ik, en naar onze glazen te grijpen en ons warm te voelen worden van vriendschap. En het viel ons op, dat deze zeelieden zo

duidelijk ergens vandaan kwamen, uit Rotterdam, Scheveningen, Monster, dat ze eigenlijk veel meer ergens thuis waren dan wij van aan de wal.

Later, slaperig in mijn kooi liggend, leek het me, dat ik toch uit een rijke reeks van vervoersmogelijkheden had gekozen, vliegtuig, vigilante, trein, boot, maar ik vroeg me af of de keuze uit vier niet telkens was neergekomen op de keuze van één al dan niet. Het vóór van het vliegtuig was snelheid, het tegen de dure passage, vóór de trein pleitte het intensieve gebruik van landschap, ertegen het vermoeiend gehobbel en zowel de traagheid als de vriendenprijs hadden ons doen beslissen voor de boot. Hadden we niet bij ieder vervoersmiddel andere maatstaven aangelegd, in ons onmachtig denken?

Ik zou het probleem graag met mijn wijsgerige vriend hebben besproken, maar die was ver weg, in Rotterdam, en mij minder genegen dan vroeger en minder geneigd tot zulke onwetenschappelijke speculaties sinds hij om ieder risico van misverstand uit te sluiten was gaan denken in pseudo-wiskundige formules die niemand begreep. Toen hij nog in het Nederlands filosofeerde, zag hij met blijde woede alle problemen tot schijnproblemen verpulveren en telkens deelde hij na maanden van studie mee, dat hij morgen gelukkig al zijn aantekeningen kon vernietigen. Over de taal bleek in taal gewoonweg niet te denken.

Filosofen heb ik sindsdien nog wel ontmoet, maar de

conversatie lukte niet. Ik zat naast een zeer geleerd man tijdens een letterkundige bijeenkomst en terwijl ik luisterde naar een oude dame die een gewaagd stuk proza voorlas, stootte hij me aan en zei: ‘Zeg Kossmann, we zullen elkaar maar jij noemen, vind jij dit een existentiële ervaring?’ Ik keek blijkbaar aanmoedigend genoeg, want hij hakkelde vertrouwelijk verder: ‘Ik heb in een kamp gezeten, dat was een existentiële ervaring, getrouwd ben ik niet, maar wel verloofd geweest, het is afgeraakt, lijkt dat je een existentiële ervaring? Maar vergaderingen, nee, ik ga er niet meer heen.’ Zo verloor ik mijn laatste denker uit het oog.

Soms ben ik er verdrietig om, soms zou ik wel weer eens een avond lang briljante gedachten willen improviseren, maar het gaat niet meer, het ligt aan mij, ik zou de vraag stellen hoe men leven moet en dat is geen onderwerp van wetenschappelijk onderzoek, ik zou verwezen worden naar de dominee of uitgelachen, want het is immers een schijnprobleem, men leeft zoals men moet leven. Het was zo veilig en vertrouwd, dat scherpzinnige discussiëren, waarbij men elkaar de illusie gaf van openhartigheid en vriendschap, men wordt er te oud voor.

De reis begon nogal suf, langzaam de Loire af onder leiding van de rivierloods, en de zeeloods die bij Saint Nazaire aan boord kwam stuurde ons zuid zuid west om een boei af te steken, waarna we naar zuid draai-

den en tenslotte naar zuidoost en toen eindelijk volwaardig op zee waren. Het was prachtig helder weer, door Yda en mij aan boord gebracht zoals de meester ons in gastvrij bijgeloof vertelde, de zee was stil, mild, leeg, het schip slingerde nauwelijks, wij stonden zwijgend op de brug en haalden adem, voor het eerst sinds jaren dacht ik. En voor het eerst sinds jaren zag ik het weer avond worden; het immense watervlak verbleekte, werd lichter dan de hemel, zuiver zilver eerst, later beplekt door het goud en rood van de zonnebaan. De golven dichtbij het schip bleven overigens diepstaalblauw, zij waren zo mooi als men er goed naar keek, warm, edel, traag van vorm als een vrouwenlichaam, en ik keek er op zinnelijke wijze naar, als naar een vrouwenlichaam maar zonder het pijnlijke genot van de begeerte. Er kwamen sterren op, en de kapitein die in een zachte stemming was wees ze ons met kennelijke sympathie aan: Venus de planeet, Sirius, het teken Orion, Castor en Pollux, en met een wilde blijdschap bezon ik me dat ik ze voor het eerst sinds jaren weer zag, die zomersproeten van de hemel. Ik nam de kijker van de kapitein over en voelde de duizeling over de verschrikkelijke overvloed, iets van angst bijna, en kneep mijn ogen dicht om niet door de felle Sirius te worden verblind.

We stonden lang in de donkere stuurhut, uitkijkend in de maanloze en toch lichte nacht. Het was er gezellig, de stuurman zette koffie, en probeerde ons uit te leggen hoe men een sterretje schiet en eensklaps

zagen we, luidop lachend, aan bakboord geflonker als van een kermis: vissersschepen.

Indertijd ben ik op verzoek van een Rooms blad na gaan denken over mijn levensbeschouwing. Het was een lastig karwei met als uitkomst enige paradoxen, die de hoofdredacteur de superioriteit van het geloof gemakkelijk bewezen en waarvoor mijn wijsgerige vriend de neus ophaalde. Kijk, schreef ik zo ongeveer, opgegroeid als ik ben in de veilige of althans in zijn veiligheid gelovende, voor-oorlogse, ambtelijke middenstand, erken ik van huis uit enkel Goethes leefregel ‘Edel sey der Mensch, hülfreich und gut!’, hoewel ik niet wil beweren dat de wereld en ikzelf ons volgens die opdracht gedragen of kunnen gedragen. Bewust-ethisch maar ook innerlijk, emotioneel ben ik nooit verder gekomen dan laat achttiende-eeuwse redelijke humaniteit, en dat in deze barre twintigste eeuw! Braaf is braaf en slecht is slecht. Wij geloven in niets, schreef ik, maar wij leven er niet naar.

Aarzelend genoeg. En toch heel wat positiever dan het levensplan van een oudere vriend en chef dat hem enkel voorschreef om op zijn tenen door zijn leven te lopen en nooit iemand kwaad te doen. Lang geleden heeft hij mij dat ideaal beschreven en sindsdien hebben wij allebei het onze aan kwaad gedaan, aarzelend, daardoor niet minder doeltreffend en misschien zelfs doeltreffender. De jonge Goethe zou het ons niet verbeterd hebben.

Mijn wijsgerige vriend had natuurlijk gelijk, men moet zich niet laten verleiden om een levensbeschouwing te formuleren, zeker niet door Roomse bladen, die worstelend en vorsend en tragisch twijfelend merkwaardig genoeg altijd Rooms blijven, net als Graham Greene, maar ik weet nog steeds geen beter antwoord, of liever: ik weet helemaal geen antwoord, ik heb geen levensbeschouwing.

Terwijl het schip, slingerend noch stampend maar luid trillend, op weg was naar Bordeaux hadden we, bij de hassebassies, gelegenheid te over om de wereld en het leven te bespreken en we namen de kans waar. De meester, kalig, gezet, praatte veel met een bol mondje waar de woorden bol uitkwamen; hij zette ze kracht bij met gebaren die altijd een cirkel aanduidden, een ronde zeeman, niet echt een denker. Hij vond dat de onderontwikkelde gebieden zich beter hadden moeten ontwikkelen en of hij geloofde of niet kon hem niet schelen.

Zo nu en dan leek hij toch ineens op de politieman van het Griekse eiland Aegina, die vanwege mijn verblijfsvergunning op een lijst moest invullen wat voor geloof ik had, katholiek, Grieks-katholiek, mohammedaans, joods. We spraken zonder taal met elkaar en ik zei ferm: géén geloof, no, non, oichi, nix, agnostikos, en toen hij me begrepen had, rees hij uit zijn bureaustoel, beide handen uitgestrekt, het gezicht vol discussiedrift en wilde vragen wie dan alles geschapen

had. Maar er was geen taal, hij zakte zuchtend terug. ‘Als ik al die sterren zie, denk ik God moet bestaan, dat kan toch niet anders’ zei de meester, op de brug naar de hemel turend, en de kapitein zette hem later in zijn hut vergeefs uiteen, dat de wetenschap meer tot begrip van het heelal heeft bijgedragen dan het geloof. Die wetenschap had hem, van huis uit rooms, aan het twijfelen gebracht; hij kon de natuurkunde niet rijmen met de bijbel, en hoewel hij al de aardige eigenschappen had van een tegelijk competent en onzeker mens, hij bleek vast in zijn veroverde ongeloof, niet eens bereid om mij te volgen toen ik zei: ‘Ik hóóp dat God bestaat.’ ‘Nee’ zei hij zachtzinnig, ‘ik geloof er niet in.’

Het schip trilde onder en om ons; bij een slingering gulpte soms jenever uit de glazen op de misbruikte conferentietafel; we zaten daar weggezakt te discussiëren en waren toch bewegelijk, toch vervuld van het geluk om op weg te zijn.

Het was geen voorbeeldige discussie. De kapitein werd zwijgzaam van drank, de machinist spraakzaam, Yda agressief, ik wetenschappelijk, luid van iedereen eisend dat hij nu eens en voor al zou vaststellen waarover het gesprek eigenlijk ging, over de superioriteit van Hollanders boven Arabieren, de existentie van God of de opleiding tot kustvaarder.

De meester, met dag en nacht die wijde zee om zich heen, betoogde bij voorkeur in dorps-vergelijkingen. ‘Als mijn buurman...’ zei hij telkens, en hij zag wel

in dat deze, lui tien kinderen makend en verder niets, jaloers zou worden op hemzelf, veronderstellenderwijs met zijn huis goed in de verf en zijn drie kinderen goed in het pak, maar hij zag bepaald niet in, dat de buurman door zijn gedrag recht verkreeg op medelijden en hulp. Hij was niet uit Monster weg te krijgen. Yda stelde daar, met hartstocht, vergelijkende beschouwingen over de opleidingskansen van kinderen uit verschillende milieus in Laren tegenover.

De kapitein glimlachte, vertederd, bekoord door de hartstocht meer dan door het referaat, een wijs man. Helaas, de jenever wekte in mij het heldere denken, generaties van filologen hurkten in mijn mond, en ik betoogde dat dieper en breder onderzoek noodzakelijk was en dat Monster noch Laren enig aanvaardbaar materiaal voor dat onderzoek opleverde, aangezien Arabieren zelfs voor het gemak niet zijn gelijk te stellen met gefantaseerde buurlui uit Monster of tastbare timmermansdochters uit Laren. Onze afstamming uit de Griekse en Joodse culturen, gezamenlijk de tragische kracht van het westerse denken veroorzakend, - ik hield een betoog dat eerst grote indruk op mij maakte, een betoog vol laat achttiende-eeuwse humaniteit, alsof ik de wereld met Goethe wilde genezen, maar terwijl Yda mij woedend aankeek omdat ik Laren als mikrokosmos achteloos had verworpen, een persoonlijke belediging, en de meester mij ademloos niet volgde, beloofde ik mijzelf, dat ik vanaf dat moment concreet zou zijn, oog, hand, en over

dingen praten die ik zag en denken als een boom.

Al die tijd verheugden wij ons op Bordeaux, een stad waarover door de zeelieden met bijna sentimentele waardering werd gesproken. ‘Het is onze thuishaven’ zeiden ze, hoewel het schip tussen Nantes en Casablanca voer en Bordeaux enkel op weg van Frankrijk naar Marokko aandeed, en het dus hun thuishaven niet kon zijn. Ook in zeemanstaal bleek men eigenmachtig te kunnen denken.

Het had iets onbehagelijks, die gevoeligheid ten opzichte van Bordeaux, er was bij nader inzien zo'n overvloed van thuis in hun leven: hun woning aan de wal met vrouw en kinderen, het schip waarop zij voeren, de haven die zij adopteerden, dat wij aan verscheurde zielen gingen denken, nergens echt thuis, en nieuwsgierig samen met hen van boord gingen om te stappen. Bordeaux was mooi, zagen we, een lieve achttiende-eeuwse stad, om humaan in te wonen, en wij liepen opgewekt over de Cours du Chapeau Rouge, niet in pakkie deftig maar toch netjes, toen de kapitein zijn handen uitstak en zei: ‘Kijk, de klauwen van Jan de zeeman.’ Een competent mens, heer en meester op zijn schip, maar tussen de Franse drentelaars ineens onzeker, en in de kroeg Le Radar waar het zo amusant moest zijn bleef hij wantrouwend, op wacht, allerminst thuis.

Het was een frisse, blikken, blikkerende kroeg met veel neonlicht, een jukebox met Hollandse platen en

scheepsboeien uit Hamburg, Bremen en Rotterdam aan de muren. We dronken er bier in het hatelijke licht van de voorjaarsmiddag en maakten kennis met komische Fransen, die niet zo leuk bleken als ons was beloofd. We dronken teveel bier voor het middaglicht, echt zeelui aan de wal, te flink, te onzeker, te rumoerig, opscheppers met de royaliteit van kelners op hun vrije avond. Waren zij hier nu thuis? Het leek op een zeemansboek, en ‘Zouden ze nu ook naar de hoeren gaan?’ vroeg Yda aan mij en ik vroeg het de meester. Zijn dikke hand frommelde over de rug van Huguette, een jonge reuzin met een hard dom gezichtje, en hij legde mij uit dat al dat bier diende om de potentie te verminderen, dat zij zopen uit trouw aan verloofde en echtgenote, maar dat een vrije jongen... De kapitein zei kribbig: ‘Als jij dronken bent ga je verdomd vervelend ouwehoeren.’

We gingen vroeg naar bed, teleurgesteld, net als de kapitein en evenmin als hij kwamen wij er de volgende morgen achter wat voor ruzie of gevecht zich had voorgedaan tussen de meester en de kok, en wat er die dag verder gebeurde was al even mistig van jenever en Frans. Francette kwam aan boord, een vrouw vol springveren, en dronk als een watergeus, en haar wat suffe vriendin Claudie deed mee. We zaten een tijdje bij hen in de hut van de kapitein en kregen inlichtingen over Christine: elle est très dangereuse, très très dangereuse. Christine was een vriendin van de kok, zij moest op gezag van Francette

van boord worden gezwiept en om der wille van de rechtvaardigheid werd ook de onschuldige Renée van boord gezwiept, een vriendin van de tweede machinist, maar bij de sluis van Bassin één stonden die vier vrouwen ons eensgezind weg te wuiven, begeleid door mannen in grote sleeën, en om een of andere reden had de stuurman, die Viking, de dag daarop een geweldige afknapper.

Zo omstreeks mijn dertigste dacht ik na over wat er zo omstreeks het dertigste met een mens gebeurt. Ik meende dat tot op het moment dertig - het kan voor of na de verjaardag komen, dat is van geen belang - de mens in de tijd van toekomst leeft, in voorlopigheid, een wezen dat zich wel eens zal manifesteren, een grote en vage belofte aan zichzelf. Alles wat gebeurt, gebeurt voor het eerst en daarom lijkt het dat er steeds voor het eerst iets zal blijven gebeuren. Op het moment dertig beginnen de herhalingen, en men beseft vrij plotseling dat men is wie men is en de weg gaat die men gaat en de toekomst is niet langer een droom maar een plan. Men moet, schreef ik, op dat moment zich neerleggen bij zichzelf.

Het was niet een inzicht dat mijn vrienden verraste, zij kenden Rümkes *Levenstijdperken van de man* evengoed als ik. Kan ik er iets aan doen? Ik ben nu eenmaal, door geboorte, iemand die de schema's met ambtelijke nauwgezetheid invult, tijdens mijn puberteit ‘as mad as the Hatter’, op mijn dertigste bezig om

mij bij mijzelf neer te leggen en nu, zoveel later, bemerkend dat men op het moment veertig ineens een verleden heeft.

En een verleden hebben blijkt niet wat men altijd heeft gedacht, niet een overzichtelijke geschiedenis, met Sternstunden voor de romantische interpretator, en een register en een moraal, maar verbleekte, verfomfaaide, door elkaar geraakte herinneringen, oncontroleerbaar als een dronkemansdag in Bordeaux, doodvertelde anecdotes als de kindergrappen die men gemaakt moet hebben en die men later van zijn ouders verneemt, oprispingen van het geheugen waarbij gezichten verschijnen, voor één keer, eer zij zinken in 't suizen der vergetelheid, grollen van het onderbewuste dat wel de sproetenkop teruggeeft van een voetbalvriendje maar niet het lichaam van een geliefde, - dit was mijn leven, in de tijd verlopend, maar in de herinnering is geen orde van tijd en niet na maar naast elkaar hebben het begin en het einde van een liefde of van een vriendschap hun geldigheid, er is geen geschiedenis, er is geen ontwikkeling, er is alleen maar het ene ogenblik en het andere, een geur, een landschap, een kus, een gesprek, de schuwheid en de tederheid van de eerste nachten, de wanhoop en de dronkenschap van de laatste nachten, en al die gezichten, gedachten, al dat geluk, al die pijn ben ik, wat heb ik ermee te maken.

Theoretisch onvoldoende voorbereid door Goethe,

Djalalu'ddin Rumi en mijn vriend de filosoof, noch edel noch hulpvaardig noch goed, niet in de god gelovend met wie ik zou willen samenvallen, onverbeterlijk dualistisch, vierde ik Yda's verjaardag. We dorsten nauwelijks op te staan, het weer was mooi, het schip aarzelde niet, maar de deining in de Golf van Biskaje bleek voor ons hinderlijk en we gingen heel voorzichtig, naar onze maag luisterend als een hond naar zijn baas, het trapje op naar de brug. Ze zagen het ons aan, de zeelieden, en troostten ons, en Yda sneed moedig de taart aan die de kok ter ere van haar feest had gebakken, misselijk en geroerd.

Om twaalf uur werd het iets prettiger, want zeeziekte is een stoornis van de evenwichtsorganen en jenever herstelt de afwijking, zodat we zeker van onszelf over het leven praatten en pas later in de middag weer gingen twijfelen. Het echte verjaarsfeest kwam 's avonds, met jenever voor de mannen en krachtige rum-cola's voor Yda. Een hele tijd voelden we vriendschap voor elkaar, toen bleek Yda én zeeziek én dronken, een combinatie van evenwichtsstoornissen die haar later in onze hut deed brullen als het koor van een Griekse tragedie.

We voeren langs Kaap Sint Vincent, een lange, lage, steil in zee afdalende kust, die eindigde met een hoge rots waarop aan de uiterste rand een wit gebouw en een vuurtoren stonden. Dorgroen was het hier en daar, meestal oker, streng afstekend tegen de pluimige, zachte, zilverblauwe zee. We voeren naar de

Afrikaanse kust: een streep strand en olietanks. Ik heb verkeerde maatstaven gehanteerd, mijn leven lang, slachtoffer van periode en aard van mijn opvoeding, woordvoerder van een generatie al weet die generatie dat niet, sociologisch verschijnsel, en de enige wijsgeer die mij had kunnen helpen heb ik lachend vaarwel gezegd aan het eind van een literaire bijeenkomst. Hij wist waarom het ging in het leven, het was een existentiële ervaring.

De rand van de woestijn

De zon ging op achter een tuin van dadelpalmen. Even individualistisch als de bomen zelf die zelden een bos vormen staken de donkere bladeren, nauwgezet op zichzelf, een suggestie van wuiven gevend al was het bladstil, af tegen de roze, lila hemel waarin de zonnebal knalrood verscheen, hoogst Afrikaans, adembenemend mooi en lachwekkend als een ansichtkaart. De bus wendde zijn rug naar Marrakech en de palmen en raasde over een rechte weg, omzoomd door huilerige eucalyptussen, pal op de sneeuwbergen van de Hoge Atlas aan. Het land was vruchtbaar, maar het duurde niet lang of we waren in de uitlopers van dat gebergte. Het leek of het grote klauwen in het vlakke land had gezet, ronde vingers, bolle handruggen, een vaste greep van steen. We stegen langzaam kronkelend, de chauffeur verveelde zich bijna een ongeluk, starend naar rotsen aan de overkant van ravijnen of beekjes in diepe dalen of kraaien in de verte.

We stopten na uren op een hoogte van 1700 meter, midden in het dorp Tadderte, waar vier concurrerende ondernemers een tafel met een grote theepot en ongewassen glazen hadden neergezet en we dronken er de opwekkende pepermuntthee. Dit was Afrika,

dachten we, niet langer het Europa van Casablanca met zijn wolkenkrabbers of het Midden-Oosten van Marrakech met zijn Arabisch gekrioel. Huizen rechttoe rechtaan, opgebouwd uit rode stenen, die gemodelleerd waren uit de rode klei van deze bergstreek en gedroogd in de zon. Ruwe, norse, van het licht afgewende huizen, zo raamloos mogelijk. Ze leken uit de grond zelf voortgekomen en bereid om het wisselen van de seizoenen lijdzaam als planten te aanvaarden. Tussen de gave muren stonden overal half in elkaar gezakte, aan de grond teruggegeven bouwsels, die allerminst de pretentie hadden van ruïnes, die zich bescheiden uitgaven voor rotswanden of grotten. We stegen verder, lieten de laatste akkers achter ons, de laatste kreupele bomen, de laatste pollen mos tenslotte, reden over steen, langs steen, met uitzichten van steen, in alle schakeringen tussen geel en rood, hier en daar door sneeuw beplekt, over de hoogste pas van Marokko, de Tizi-n-Tichkapas, 2270 meter boven de zeespiegel, en begonnen aan de snelle afdaling, zagen weer mos, zagen weer bomen, steeds minder kreupel, en waar een beek stroomde het groen van koren en palmen. Zo kwamen we in het dorp Ouarzazate.

Het leven verhoogde onverwacht zijn tempo. Wilden we naar Dmitri, het goedkope hotel, het goedkope restaurant, we hadden het maar voor het zeggen. Of eigenlijk hadden we het juist niet voor het zeggen,

we waren met onze bagage al in een auto geladen voor we hadden kunnen antwoorden en zaten te eten voor we iets besteld hadden en bij de derde hap boog zich een dikke jongeman met een heldere blik en een helder snorretje naar ons toe en verklaarde ons in het Frans dat hij tot onze beschikking was en dat wij maar moesten beslissen hoe laat hij ons met zijn jeep zou komen ophalen. We begrepen er niets van en zeiden om drie uur.

Hij was er om drie uur, met een jeep, boog met zwier, Athmane, chef van het garnizoen, en wie wij waren en wat we wilden. Hij was vlot, vrolijk, intelligent, hij hield van de woestijn en verafschuwde de zee.

En hij reed ons naar de bezienswaardigheden van het dorp, naar de twee kasbah's, burchten, geheel middeleeuws met op iedere hoek een vierkante naar boven toe smaller wordende toren. Hij reed ons door het overweldigende landschap van lange golvende lijnen: bergen zo rauw-rood, mannelijk-barbaars van materiaal en dan zo zacht, langoureus, duin-achtig, rond en vrouwelijk van vorm. Hij reed ons langs het vruchtbare dal met zijn palmen, koren, moerbeibomen, granaatappelbomen, vijgebomen, zijn kikkergekwaak, vogelgekwetter, bladerengeruis, een oase van groen en geluid in al die onafzienbare rode stilte. Hij was trots op dit alles en wij begrepen hem.

We reden terug naar het holle lokaal van Dmitri, waar de mannelijke inwoners van Ouarzazate bier en wijn naar binnen goten alsof ze geen muzelmannen

waren, en Athmane vertelde ons dat hij drie liter wijn achter elkaar kon drinken zonder enige overlast. Maar als wij niet waren gekomen deze zondag, had hij met vier militaire vrienden dertig flessen moeten legen en voor zes liter was hij bang. Daarom was hij ons dankbaar. En om zijn dankbaarheid nog eens te tonen had hij zijn moeder opdracht gegeven naar de beste Berberse gebruiken een schotel couscous voor ons klaar te maken.

Hij reed ons naar een primitief-welvarend, barak-achtig huis en bracht ons in een langwerpige kamer met aan drie zijden zeer lage banken en in het midden een zeer lage tafel met een plastic zeiltje erop. We gingen zitten of liever hangen, en een zusje en twee jongere broers kwamen ons beleefd en schuchter een hand geven, een ingewikkeld ritueel, want de Marokkanen leggen na de handdruk hun hand op het hart en kussen hem dan. De moeder zagen wij niet. Maar na enige tijd kwam zij uit de keuken het portaal op, ongesluierd zoals Berbervrouwen past, met blauwe tatoeëringen tussen de wenkbrauwen, op de kin en op de enkels. Zij kwam tot bij de open deur en bleef daar, half verborgen achter een gordijn, zwijgend wachten, de schaal uitgestrekt in de handen, tot haar zoon opstond en hem aanpakte.

De couscous stond op de lage tafel, een dampende schaal, duidelijk een Marokkaanse specialiteit, en al kregen wij vorken om er het onze uit te pikken,

Athmane leerde ons hoe men de als rijst aandoende gort eigenlijk moet eten. Zijn rechterhand greep er kloek in en maakte net zolang een draaiende, schuddende beweging tot de couscous een bal was geworden. Die wierp hij in zijn mond. Het schapenvlees rukte hij van de botten en hij reikte ons de beste stukken aan. Het was een vrolijke maaltijd.

En wilden wij niet een Marokkaans bad gebruiken? Wisten wij niet wat dat was? Onvergefelijk, morgen zou er een voor ons worden klaargemaakt. Geen kwestie van teveel moeite, we liepen naar de keuken en daar omhelsde hij opgewekt zijn moeder die hem vol liefde de hand kuste en praatte tegen haar terwijl zij tevreden knikte, alles was in orde. Hijzelf moest jammer genoeg op dienstreis, maar zijn neefje zou ons komen halen, om elf uur precies, bij Dmitri. Hij reed ons met een omweg naar ons hotel, we luisterden in het licht van de volle maan naar het ruisen van het riviertje en het kwaken van de kikkers en waren romantisch gestemd en elkander zeer genegen.

De volgende morgen waren we om half elf bij Dmitri en wilden bier bestellen, maar de onderburgemeester van Ouarzazate, een lange man in een ruige bournous en met een rode fez op, was ons voor en bracht ons ieder twéé flessen bier. Om elf uur precies kwam het neefje, en de gastvriendschap werd problematisch want hij sprak nog slechter Frans dan wij en hij had in het geheel geen conversatie en toch moesten wij na een korte wandeling de hele dag met hem doorbren-

gen, in die langwerpige kamer, op die lage banken, en alsmaar pepermuntthee drinken en met onze handen zeer vette Berberse specialiteiten uit één schaal pikken.

Hij was voor die dag de heer des huizes; de andere familieleden - op de moeder na - drukten ons even de hand en praatten wat, maar hij gaf de bestellingen op en onderhield de gasten. En hij was zo jong. Om ons te amuseren vertelde hij ons hoezeer hij het Ouarzazate verfoeide dat wij even beleefd als oprecht mooi vonden. De Midden-Atlas waar hij vandaan kwam was rijker aan palmen, volksdansen, rivieren, hoofddoeken, zei hij, de mannen droegen er grotere tulbanden, als ooievaarsnesten, de sneeuw was er witter, de grond werd er beter bebouwd, de bergen waren weliswaar lager maar zéér zéér hoog en wemelden van de vossen, wolven, tijgers en leeuwen. En de Berbers van de Midden-Atlas waren van het zuiverste ras, zei hij ijdel, maar wij zagen aan zijn lippen en zijn neus dat een van zijn voorouders een neger was geweest.

Intussen was op de binnenplaats, meelijwekkend zwetend in de hete zon, de moeder bezig met het Marokkaanse bad. Er stond daar een laag stenen huisje van twee vertrekjes en eronder was een oven. In die oven stookte zij een machtig houtvuur, en toen dat goed brandde moesten wij het eerste vertrekje gebogen binnengaan en dan door een gat met een deken ervoor kruipen en ons uitkleden in de andere, don-

kere, lage, luchtloze ruimte. Het duizelde ons. We zeiden met onze laatste adem tegen elkaar dat wij stikten, maar kleedden ons gehoorzaam uit en begaven ons naar een hoek waar een blikken teil met water stond. Ik vloekte en rende terug; de grond was kokend heet en ik was bang dat mijn voetzolen vol blaren zaten. We legden een vuile plank op de grond, het zweet droop in onze ogen, langs onze lichamen, we konden niets zien of zeggen, maar begonnen gehoorzaam warm water uit de teil te scheppen en lieten er koud water bij lopen en plensden dat over ons heen. Toen wij kletsnat en amechtig op de binnenplaats kwamen, was het wel even fris in de brandende zon, en zeker een kwartier lang bevestigden wij, dat er niets beters ter wereld is dan een Marokkaans bad, bereid door een raszuivere Berbervrouw uit de Midden-Atlas en dat we de vermoeienis van jaren hadden uitgezweet en weggespoeld. Ik ben nooit zo moe geweest als die middag.

Voor dag en dauw verlieten we Ouarzazate. De bus hobbelde over een slechte weg onze route tussen gebergte en woestijn naar het dorp Tinerhir. Het werd warm en stoffig; tussen de dorpen bij de oases van dadelpalmen, leemkleurige, dikwijls ommuurde vestingdorpen, strekte zich een eindeloze, stenige, kale hoogvlakte uit met links heel ver weg uitzicht op sneeuwbergen, rechts heel ver weg uitzicht op rode rotsen.

De bekende, genormaliseerde verkeersborden waren hier op hoge, zware stenen gespijkerd, zodat zij veilig waren voor zand en sneeuw. Haarspeldbocht, 40 km, overstekend wild, en vaak in de buurt van de dorpen het bord met de schoolgaande kinderen: het jongetje en het meisje, in korte kleren, de tas in de hand, braaf voortstappend van moeders pappot naar het leesplankje, het was ontroerend.

In de schaduw van die stenen lagen mannen te slapen of hurkten vrouwen, tussen pakken en zakken, en sprongen geschrokken op als de bus in een wolk van stof aankwam, met overdadig geflapper van hun vele mantels en doeken. De kinderen leken niet op die van het verkeersbord, de jongetjes in lange, wijde, vuile boernoesen, het hoofd kaalgeschoren op een lange pluk na waaraan Allah hen het paradijs in zal trekken, de meisjes in lange wijde broeken onder lange wijde mantels, met kappen op of hoofddoeken waaraan zilveren muntjes rammelden en met grote ringen in de oren.

Telkens begon in die immense leegte een schreeuwend geonderhandel, over vrachtprijs en bestemming waarschijnlijk, door de mannen vastberaden, door de vrouwen verzenuwd gevoerd. Zij zagen er soms mooi uit in hun vuile lappen en met hun ingewikkelde hoofdtooi, de ovale olijfkleurige gezichten opgesierd door amandelvormige bruine ogen, zacht en wild. Maar zodra zij de bus in moesten, werden zij echt wild, trokken hun hoofddoeken geheel over hun

gezichten, klemden hun lappen om zich heen en klommen, altijd een kind op de rug, meestal een kind aan de hand, desnoods op handen en voeten de treeplank op, paniekerig als dieren, en werden door de chauffeur met schreeuwen en duwen, als dieren, naar hun plaatsen gedreven.

Zij waren niet zoveel getemder, niet zoveel geciviliseerder dan de kudde dromedarissen die we ontmoetten; die renden na ons getoeter een hele tijd voor ons uit, golvend als duinen, voor zij begrepen dat de vlakte veiliger voor hen was dan de weg. Er werd om hen gelachen als om de vrouwen.

Tinerhir was eerst een vormeloos plein en achter een rij huizen nog eens een vormeloos plein en, dalend door een met riet overdekt straatje, alweer een vormeloos plein, maar toen een pittoresk gekrioel van soms plotseling overwelfde, stikdonker wordende straatjes en een goed gevormd pleintje, waarop een waterput stond, die met Arabische ornamenten was versierd, koket, gecultiveerd in dit harde Berberdorp van leemkleur en lichtrood.

We liepen er niet ongestoord, omzwermd door kinderen die zich zomin weg lieten jagen als vliegen, door geld noch gescheld, in het Frans noch het Hollands, de jongetjes hinderlijk bedelend om munten en sigaretten, de meisjes veel schuwer en speelser. Het was lastig maar lief, zoals zij om ons heen dansten met ogen schitterend van plezier en telkens als we ons fototoestel op hen richtten kwetterend en piepend, als

vogeltjes of muizen, wegrenden en zodra we lachend verder gingen hun kopjes weer voorzichtig om een hoek bogen.

Wat een verschil tussen vrouwen en mannen. Bijgeloof of zomaar bangheid maakte de meisjes schichtig, en hun moeders, nieuwsgierig giechelend, onder hun hoofddoeken naar ons loerend, schoten ook liever weg, maakten ook liever een omweg dan ons te ontmoeten. Maar de jongetjes waren opdringerig, doelbewust in hun speelse hebzucht, en de mannen met witte of als wit bedoelde tulbanden boven doorgroefde gezichten waren zeer waardig en sympathiek, bekommerden zich niet om ons of groetten ons ernstig en als zij onze lichte wanhoop onderkenden verjoegen zij de kinderen.

Met de vriendschappen was het nog niet geheel gedaan. Telkens weer ontmoetten we aardige mensen, want mensen zijn aardig, in deze garnizoensplaatsen dichtbij de Algerijnse grens vooral hoffelijke officieren, in pijnlijk correcte uniformen, met pittige snorretjes, die ons limonade aanboden en een licht gesprek begonnen. Beroepsmilitairen, bewust van hun stand, knap, verzorgd, - ach, ‘keck’ als de jonge luitenants in Arthur Schnitzlers Weense fin-de-siècle-stukken, maar dan zonder frivoliteit en zonder melancholie.

En we ontmoetten een man, die ons met het leven zou hebben verzoend als dat nodig was geweest, een

formidabele toerist, een Nederlander van zesenzeventig, op reis met een koffertje en twee fototoestellen. Hij had een onrustige natuur, zei hij, hij hield ervan om in bussen te zitten. Aan zijn pijp lurkend, door geen hitte, pech, verzenuwde chauffeurs of jouwende kinderen uit zijn evenwicht te brengen hobbelde hij door Marokko zoals hij door Griekenland, Spanje en Mexico was gehobbeld. India was zijn volgende reisdoel.

We reisden naar Ksar-es-Souk, op een middag, in een snikhete bus, en het was niet langer mooi: een lange vlakte, alsof er het puin van de hele wereldoorlog was uitgestort, en die stenen leken zwartgeblakerd door de verschrikkelijke zon. Ksar-es-Souk bleek een vlak dorp, laag gebouwd, lelijk, luguber, met jongens die rondjes fietsten over een beklemmend plein, op een stompzinnige manier verwesterd of ons met open monden aanstaarden zonder iets aan ons te zien. Ik meende materiaal te verzamelen voor de theorie dat de mensen in een bergdorp langer hun originele energie bewaren dan de mensen in een vlakte-dorp. Nu, in elk geval kunnen zij er geen rondjes fietsen. We reden naar Erfoud, langs een vallei vol dadelpalmen, we reden naar Rissani, middelpunt van de Tafilalt-oase, waar twee riviertjes nog wat water brengen en vroeger schijnt door de goedkope moeite van negerslaven dat water ingenieus te zijn verspreid. Maar er zijn geen slaven meer en de bewoners

van de oase kunnen of willen het werk niet aan en trekken weg, en de zon brandde al, in dit vroege voorjaar, op de diep gebarsten grond.

Rissani bestaat uit een paar delen, verbonden of gescheiden door stoffige, stenige vlakten: een marktterrein waar het hoort te wemelen van de ezels en de kamelen, maar er was geen kameel en nauwelijks een ezel die dag. Het oude dorp is hoog en grimmig ommuurd, geelrood; we liepen er binnen door een Arabisch versierde poort en dwaalden, achtervolgd door vuile kinderen, door de stinkende, soms felverlichte soms duistere straatjes, langs huizen waarop tegen de boze geesten Fatima's hand was afgedrukt, en keerden terug op het mateloze plein. Aan het eind ervan was de Jodenwijk, maar de huizen bleken voor het grootste deel ingestort, teruggegeven aan de grond, nu de bewoners naar Israël waren gegaan en aan de andere kant van het dorp lag een wijk, even vervallen nu de bewoners naar Casablanca waren gegaan. De zon stond precies boven ons, verlichtte zonder zachtheid van nevel of schaduw de brokkelige muren, de palmen, de gebarsten grond, het steen, de in doeken gewikkelde, trage, wilde mensen, de woestijn.

De chauffeur die ons terugreed, de lange weg van Erfoud naar Fes, was een cholerische Berber, dik op korte poten, een woeste grappenmaker, die blinde bedelaars kietelde tot ze hun stok wegwierpen en met de handen uitgestrekt Allah gingen aanroepen. Hij brulde de hele lange reis, van plezier om zijn eigen

grappen, van ergernis om de vliegen, van woede om de passagiers.

We reden langs een nauw palmendal, een zeer smalle spleet van vruchtbaarheid tussen rode rotsen en steenvlakten, langs ommuurde dorpen, middeleeuws bereid om dat schaarse bezit te verdedigen, met primitief versierde torens. We zagen dat de ornamenten, een streep, een paar gaten, nooit echt identiek, nooit echt symmetrisch aangebracht, zich in de tatoeëringen van de vrouwen herhaalden. Zij hadden een streep tussen hun wenkbrauwen en eromheen puntjes, wel identiek en wel symmetrisch aangebracht. We kronkelden de Hoge Atlas op, langs steeds kalere vlakten, naar sneeuw, wolken, wind, daalden over dor, donker begroeide vlakten waarop kudden schapen en geiten graasden en waar hier en daar de platte zwarte tenten van de nomaden stonden, kwamen door een streek, desolaat als een maanlandschap, reden toen onverwacht door een rijk bos van ceders en sparren en zagen, lachend van verrassing, ergens beneden huisjes staan met lieve pannendaken, of we met de Rheingold reisden inplaats van met een Sahara-bus. Azrou, Ifrane, hoog en fris, met parkachtige berglandschappen en hotels en terrassen en vakantievierende stadsbewoners in luxueuze auto's of uitgestrekt in ligstoelen. Het zag er geriefelijk uit. De chauffeur wees ernaar met een van zijn geweldige gebaren en begon harder te brullen dan ooit, vol lachlust, minachting en verontwaardiging.

En ik schaamde me. Want ik zou niet durven leven bij de woestijn, met het uitzicht op zand en steen voorzover het oog bij machte is te kijken, rode, gele, zwarte vlakten waarboven de hitte trilt en heel verweg, te vaag om de horizon af te schermen, de rossige profielen van bergen, en met het kleine gerief van een smalle palmenvallei en met de geringe bescherming van een weerloos-grimmig, stoffig en zo tijdelijk huis en met geen troost dan een straal water, dun stromend tussen gloeiende, droge stenen. Zouden we de uitdaging moeten aanvaarden? Ons daar moeten vestigen waar de natuur het leven niet wenst? Zouden wij dan te weten komen wie wij eigenlijk waren? Ik vrees dat ik spoedig iemand zou blijken die rondjes fietst over een vuil plein.

Het veer van Ceuta

Over het veer dacht ik na. Ik begon ermee in Tetuan, de laatste Marokkaanse stad die ik bezichtigde. Een zenuwslopende wind raasde door de gesnoeide bomen langs het Europees-Spaanse plein van de stad en door de hoge, treurige, ongerepte eucalyptussen op het Marokkaanse plein waar we pepermuntthee dronken in een beschutte hoek, tussen luie mannen in boernoes. Zodra de glazen voor ons stonden, kwamen tientallen, twintigtallen wespen om ons heen zoemen en plakten zich tegen de rand. Onze angst werd door de omstanders welwillend gehoond, ze steken niet, zeiden ze, en de vuile kelner bracht ons vuile tinnen dekseltjes, die hij op de glaasjes legde. Als we wilden drinken, moesten we de wespen wegjagen, snel het dekseltje optillen en het glas naar onze mond brengen. Toch buitelden er drie in mijn thee; we gaven het op, we gingen de medina bekijken.

De muzelmannen vierden in hun witte, morsige, drukke, lawaaiige, kronkelige, nauwe en hete wijk een kinderfeest; in het straatje waar ik volgens de reisgids goudbestikt textiel had moeten zien, zaten mannen in lange rijen vaasachtige trommeltjes te verkopen, grof versierd aardewerk met een trommelvel als bodem. Ze drumden erop, om de kwaliteit te

demonstreren. De jongetjes hadden gloednieuwe klapperpistolen gekregen, waarmee ze knalden, de meisjes blote plastic babypoppen die ze blij ronddroegen, zelf gekleed in felgekleurde, nachtjaponachtige nylon feestjurken.

In het Europese deel maakten volgens een andere folklore kleine Spaanse meisjes in de bruidsjurken van de eerste communie hun ingekeerd vrome en ijdele wandeling. Eén liep te huilen en haar moeder lichtte haar sluier op om haar een klap te geven. Er scharrelde een bigotte kleuter achter hen aan, in een lange roze soepjurk, met twee op de billen gezakte vleugels. ‘Zo zien engelen er niet uit’ dachten wij wanhopig, maar God weet.

Het veer hield mij bezig omdat ik de volgende dag naar Ceuta zou reizen, Spaanse haven op Afrikaans grondgebied en vandaar zou oversteken naar Algeciras, Spaanse haven op Europees grondgebied. En ik was in een stemming van afscheid. Langer dan een maand had ik in Marokko gereisd, een verbaasde toerist, en nu zou het achter mij verdwijnen, waarschijnlijk voorgoed, een baai, een rede waar niemand stond om naar mij te wuiven. Wat nu?

Niets Hollandser sinds de zeventiende eeuw dan de boottocht over de wijde, winderige rivier onder de hemel van bolle wolken, de reis van niet meer hier naar nog niet daar, van de kade die men nog ziet naar de kade die men al ziet, de eerste steeds kleiner wordend, zich verstrakkend, zich samenballend, zich sym-

boliserend in twee, drie torens, de andere van een geheel uiteenvallend in de details van huizen, mensen en bomen. En men maakt de reis in de volle weelde van afscheid, droevig kijkend naar wat men verlaat, blij turend naar waar men heengaat, alsof het heden, die seconde, het vermogen heeft gekregen om zich uit te breiden over verleden en toekomst.

Van Gorkum naar Woudrichem waren wij gevaren, Yda en ik, dronken van uitzicht, vol gevoelens betreffende de tijd, die men *ziet* op een veer, die zich manifesteert in de ruimte, zoals ook eigenlijk hoort, en betreffende het reizen, waarbij men de tijd dwingt om zich in de ruimte te manifesteren en betreffende onze lust, die zich ontwikkelend van begeerte naar bevrediging het moeilijk had met de tijd, die eeuwigheid wilde, diepe diepe eeuwigheid, volgens Nietzsches voorschrift. De sensatie van halverwege hadden wij ervaren, Gorkum even duidelijk als Woudrichem, wij in evenwicht tussen heimwee en verlangen, maar merkwaardig genoeg ervaart men het verlangen, de tintelende begeerte bij het wegvaren en het heimwee, even, een flits, een steek, bij de aankomst. Bij God, dacht ik, wanneer dit alles mij op de Merwede vervulde, wat zal mij dan overkomen in de Straat van Gibraltar?

Ceuta bleek geen Marokko meer, een comfortabele Spaanse stad met ordelijke straten en een barokke kerk. De kinderen joelden ons niet meer na, Yda werd niet meer vettig toegekust, honend aangespro-

ken, met voyeursblik afgetast, de verkopers van gegarandeerd onbruikbaar waren bij de grens achtergebleven. Het was een opluchting zoals men bij ieder afscheid ervaart. Toch was er meteen een dreiging van heimwee, en ik begreep dat ik het meest zou missen wat ik het lelijkst had gevonden: het hurken van die mensen in veel te veel mantels en lappen zomaar ergens op een boulevard of in een straat of op een veld, zonder behoefte aan ruimtelijke harmonie, niet betrokken bij wat hen omgaf, zich gedragend alsof de regels van de gulden snede voor hen niet golden, op zichzelf als slapende honden. In Ceuta had alles weer zijn gevoelde plaats, erg onnozel, en Yda zat harmonisch in een elegant gebogen hotelserre en keek verzaligd naar het uitzicht rechts op de Straat van Gibraltar en het uitzicht links op de Middellandse Zee.

De middag daarop gingen we aan boord van een onzinnig groot schip, 5000 ton, tien keer zo groot als onze kustvaarder. Ik was moe van de hitte, een paar glazen anis secco, het denken, ik ging lui in een ligstoel hangen en om niet het kruis van een oude Franse reisgezelschapsdame te hoeven inzien, deed ik mijn ogen dicht. ‘Zou je niet eens komen kijken naar je paradoxen?’ zei Yda, want wij voeren al.

Het zicht was slecht. We schoven de kade van Ceuta langzaam van ons af, met dat zachte, weemoedige gebaar, en Afrika verdween geruisloos in de nevel. We waren gewoon op zee, in prettig zonlicht, zonder

Ceuta, zonder de rots van Gibraltar, en toen deze tenslotte verscheen, een rauwe rots door flarden nevel omringd, bekommerde ik mij niet om begeerte of heimwee, maar concentreerde mij op het probleem of we in Algeciras een geschikt hotel zouden vinden. Wat deed het ertoe? Had ik mijn gevoelens niet al genoten?

We keken alle kamers na, deden de luiken dicht, draaiden de deur op slot, J. en ik, liepen door de boomgaard waar tien katten onverzorgd achterbleven, daalden af naar het dorp, nerveus door alle besognes van vertrek, opgelucht zoals bij ieder afscheid, eensgezind al was er het risico dat we niet meer van elkaar hielden. Michális en Elías zorgden voor een feest, de laatste avond van ons verblijf op Aegina. Tot diep in de nacht dronken we harswijn en deden elkaar welgemeende beloften die we wisten niet te zullen houden. Half dronken suften we een paar uur in een kamertje van Elías' hotel. In alle vroegte bracht hij ons souvenirs, amforen en Attische vazen van hout, en toen Michális die zich verslapen had de geschenken zag rende hij naar de koopman en bracht er nog meer, handenvol. Tenslotte stonden wij op de achterplecht van de boot en zagen de kade verdwijnen, de wuivende vrienden, de schilferige huizen, de kiosken, de eucalyptussen, de felgekleurde vissersschepen, en een bocht om zagen we voor het laatst ons terras en ons huis tegen de helling liggen.

In Algeciras waar niemand hurkte beviel het ons niet, Yda en mij, en we stapten in de bus naar Malaga. Achter ons zat een vrouw die het gehuil van haar baby poogde te overstemmen door dreinende muziek uit haar transistorradio, het zicht was nog steeds slecht al scheen de zon lekker; we reden geërgerd langs de Costa del Sol: vissersdorpen uitgegroeid tot badplaatsen waar de verveling van vakantie walmde, paradijselijke hotelfabrieken met golfbanen, zwembaden, erotische priëlen voor het eten van vis, reclameborden overal en overal luxe-flats in alle talen te huur en te koop, afschuwelijk.

Er was een processie, onze eerste echte Spaanse dag in Malaga. Toen een wagen vol heiligheid stilstond knielden de luxueus geklede gelovigen met vroom geruis zomaar op de trottoirs en de rijweg, na een zakdoekje op de grond te hebben gelegd. De stoet knielde. Krachtige mannen in rode uniformen en zwarte laarzen knielden krakend en hielden hun bepluimde hoeden doodstil naast hun strenge hoofden. Een groep boerse soldaten knielde op commando, waarlijk als één man, als één geweerschot, men voelt zich onthand als men niet rooms is.

Twee muzieken. Eén bij het op een plein opgesteld altaar, langzaam, plechtig-vroom, en meisjes van een ernstige school, in kraakheldere, opzettelijk ongestreken blouses en rokken en met beige kousen aan, zongen onder leiding van een zeer dikke pater Hostia pura, Hostia santa. Aan het eind van de stoet, die

zich een paar straten doorkronkelde, schalde de militaire hoempa in marstempo pittiger gebeden.

Malaga was ons te zoet, een rijke stad met mooi betegelde winkelstraten en liefelijk bebloemde stegen waarin niemand hurkte, maar we gingen naar een stierengevecht, nerveus, zoals men naar de tandarts gaat. Precies om zes uur begon het. Meisjes in overdreven Spaanse jurken en met hoge kapsels en kammen kwamen in een koets de arena binnenrijden, kennelijk de dames van de stierenvechters, en stegen onder applaus naar een ereloge. De stierenvechters zelf, in hun kleurige danskostuums, de ruggen hol, de buiken in, de billen naar achteren, militant en koket, traden naar de loge van de president en groetten hem. Een poort ging open, een zwarte stier rende wild de grote ronde ruimte van de arena binnen, het zweet brak ons uit.

Het beest stond al gauw weer stil, midden in de arena, een machtige, niet opvallend agressieve verschijning, keek rond, snoof, begaf zich zonder animo naar de kleurige mannen die een purperen cape in zijn richting zwaaiden, en zette toen ineens vaart, een korte ren, waarvoor de mannen zich haastig achter een schot in veiligheid brachten. Het elegante, vaak dwaze voorspel tot het gevecht: het dier moest geplaagd en getest worden. Het duurde een tijdje, en de stier werd soms wel en soms niet kwaad.

Muziek, het eerste bedrijf werd aangekondigd, de vechters trokken zich terug, de stier wandelde rond

alsof hij in het zand van de arena een grassprietje zou willen vinden, de poort ging open, twee middeleeuwse figuren, de picadores, geharnaste mannen op geharnaste paarden, reden langzaam naar binnen.

Een dappere stier, lazen wij, bedenkt zich niet, buigt het hoofd en stort zich op de flank van het paard. Deze stier bedacht zich erg lang of dacht helemaal niet, en de mannen met de purperen capes lokten hem plagend naar het paard, onder het gelach en gejoel van het publiek, en vlak bij zijn vijand gedroeg hij zich nog niet vijandig. Tenslotte liet hij zich overhalen, boog het hoofd, zette vaart en stootte zijn horens tegen het met kleurige lappen afgedekte harnas, bleef doorduwen ook toen de picador hem een lange lans in zijn rug stak en het bloed hem langs de flanken liep. Het was onaangenaam om te zien.

Muziek, het tweede bedrijf, de picadores verdwenen en de stier stond midden in de arena te vinden dat de voorstelling wat hem betreft uit mocht zijn. Hij keek niet eens naar de banderillos die hem frontaal wilden naderen om hem twee felgekleurde pijlen in de rug te steken. Hij had er geen zin in, maar moest zijn rol spelen in de sierlijke tragedie, en toen de mannen met de capes, die souffleurs, hem voldoende hadden opgehitst, deed hij wat van hem gevraagd werd, snoof, rende en de banderillos speelden onder applaus hun virtuoze scène, sprongen rakelings langs hem en versierden zijn rug met de barbaarse tooi. Het laatste bedrijf: de matador, een rode doek over

zijn degen gespreid, begon een vervaarlijke dans met de stier, een pas de deux waarbij het beest telkens gedwongen werd zich om te draaien, vergeefs stotend naar de rode doek die de man rechts of links van zich hield, de kop gebogen, zand opwerpend met zijn hoeven als hij weer remde en zwenkte, een gruwelijke ballerina. Tot zijn partner, die al zijn passen had gemaakt, de degen ontblootte, zich voor hem opstelde, wachtte tot hij aanviel en hem het wapen diep in de gebogen nek dreef. Hij zakte luid op zijn knieën, hij viel om, hij stierf, hij werd door een span paarden weggesleept. Het was erg mooi.

Moe zaten wij in de eetzaal van ons hotel en zagen drie mensen binnenkomen: een man in een Europees pak, een dikke, slordig gesluierde vrouw in een zwarte Marokkaanse djellabah, een man met een grijs baardje in lange ruige Marokkaanse jassen en met een tulband op. Zij zagen er verwilderd uit, maar wij voelden ons opeens thuis. Op weg naar bed keken wij over een binnenhof heen in hun kamer, waar ze zich met het licht aan en de gordijnen open aan het uitkleden waren. De oude man hurkte tussen de bedden en staarde voor zich uit. Vroeg in de ochtend liep ik diezelfde weg. Het licht was er aan, iemand jammerde heel hard, de oude man hurkte in een hoek, in een lange witte nachtjapon, met een tulband op, en staarde voor zich uit. Het was bepaald rustgevend.

Verwerpelijk dualisme dat lichaam en geest van elkaar scheidt en tegenover elkaar stelt, het doet schijnproblemen ontbranden als rotjes, een primitief lawaai. Maar toch, het lichaam heeft geen geheugen. Het herinnert zich niets van de lust of de kou of de buikpijn van gisteren, het weet in de zomer niet wat winter is, het moet de liefde van eergisteren vandaag herhalen, de liefdeloze. En de geest, die zich voor het lichaam herinnert dat het gelukkig of ziek is geweest, kan het er niet toe brengen om de gewaarwordingen opnieuw te ondergaan. Het was koud, die ochtend dat Yda en ik langs de Seine liepen, maar de Seine is een beeld in mijn geheugen en de kou een woord, een formule.

Zo vervalst de geest de ervaringen, de hoofdpijn uit het panorama wegabstraherend. Het is verdrietig in zekere zin, en toch ook prettig, want wij secundair reagerend beleven de dingen om ze straks beleefd te hebben, om eraan terug te denken, om in de herinnering het geluk te ervaren waar wij tijdens de gebeurtenissen door enige indispositie niet aan toe waren gekomen. Dit zal morgen een grote dag geweest zijn, - ervaren wij zo niet? Behalve als ons lichaam zijn eisen stelt dat hier en nu wil eten, drinken en liefhebben.

En mijn geheugen is nog slecht ook en allerminst visueel, dol op versregels en abstracties maar onmachtig om een eenvoudige kerk van schip tot toren op te bouwen, een mannelijk geheugen dat zich een wan-

hopig gesprek herinnert maar niet de jurk die zij erbij aanhad, dat ‘hoe mooi was zij toen’ roept en niet meer weet of zij een wipneus had tenzij het die wipneus opnieuw in het gezicht plaatst, na het woord te hebben teruggevonden.

Hoe geremd ook door ieders natuur en door zijn eigen natuur, men herinnert zich, en men verzoent zich met de fantasie die voor de toch ook maar moeizaam en half en verkeerd ervaren realiteit in de plaats is gekomen door deze de essentie van de ervaring te noemen. Was het koud, de ochtend dat J. en ik uit Aegina vertrokken?

Het was februari, dat kan ik nagaan en er lijkt me geen twijfel aan dat de boot vroeg in de morgen vertrok, want de boten vertrokken altijd vroeg in de morgen. Was het al helemaal licht? Ik geloof dat het licht begon te worden. Maar het café tegenover de steiger, waar de kelner werkte die Stavros heette of die wij Stavros noemden, was het al open? Hoe heette de boot?

Malaga was ons te zoet, we stapten in een bus naar Granada en reden meteen de bergen in, goed verzorgde bergen maar hard en fel van kleur, en steeds hoger stijgend zagen wij telkens weer Malaga naast of achter ons liggen, helemaal niet zoet meer, de rare plompe kathedraal geel als mijn doodgaand gebit, de zee een hardblauwe vlakte. Olijfboomgaarden beneden ons, ver van elkaar geplaatste transparante para-

sols van grijsgroen of frisgroen waar het doffe geel van de grond en van verdord gras prikkelend tegen afstak, een rots glimmend van de regen, rijke korenvelden.

Granada eiste ons op. Het was er moeilijk om over het veer te denken en over wat karakteristiek is voor de reis op een veer: dat men de kade nog ziet die men verlaten heeft, en over wat de boottocht tussen Piraeus en Aegina, al duurde die meer dan een uur, voor ons tot de reis op een veer maakte: dat het beeld van de andere kade niet verdween, en over het instinct waardoor het veer voor ons tot een symbool wordt: dat wij behouden willen wat wij verliezen. Granada eiste ons op met kathedraal, Moorse paleizen en tuinen, sneeuwbergen, poppenkast en slenterende mensen, een stad om van te houden, goud-geel van kleur, een beetje als Florence waarvan wij hielden, streng, maar met een wijk van lieve witte kronkelstraatjes en harde uitzichten.

We liepen de kerk in, wit, koel, met driedubbeldikke pilaren, een formidabel-hooghartige ruimte, ik zou een geheugen willen hebben om het niet te vergeten. We stegen bang, voorzichtig naar het Alhambra, om de Moren terug te vinden, we bekeken het tussen duizenden andere toeristen, onder het gebrul van de gidsen die hun groepen van binnenhof naar binnenhof joegen en er hurkten enkel nog Amerikaanse amateurfotografen, dol op het kikvorsenperspectief. Dikke Spaanse dames struikelden over alle trapjes,

een moeder zette haar kind op een leeuw van de leeuwenfontein en tuimelde zelf in het water, een school Spaanse bakvissen, wild van jeugd, begon zodra de lerares zich had omgedraaid te dansen en te zingen, het leven was moeilijk.

Maar wij zagen het dan toch, het luchtkasteel van Arabische verzadiging: druk versierde stille zalen, tuinen van weelde, fonteinen in liefelijke hoven. Zoveel oosterse zoetheid en niets is er in het Oosten van over! Dit was dan een van hun mooiste prestaties, dit langzame paleis met al die stereotiepe details, dit zinnelijk-vrome spel van gecalligrafeerde Koranteksten als ornamenten gebruikt, deze lichte zuiltjes, zo nu en dan in sierlijk perspectief geplaatst, een zacht en smaakvol, zeer geduldig paleis, zo mooi.

De wetten van de rondgang volgend, gehoorzaam slenterden wij naar het paleis dat Karel de Vijfde een eeuw of wat later, ten onrechte volgens iedereen, op die Arabische heuvel heeft laten bouwen en met blijde schrik herkende ik het Westen, helemaal niet mooi: een ronde patio met tweeëndertig sterke zuilen, een grandioze ruimte, bedoeld om duizelig te maken, niet om thee in te drinken.

Kerken zagen we en we reden in een bus de Sierra Nevada in, het gebergte dat de mooiste stadsgezichten afsluit, tot op 2500 meter, ver boven de boomgrens. Door de sneeuw, in de ijle lucht klommen we nog 500 meter hoger, tot ver boven de autogrens, en keken lang uit over de lege naakte bergen, zich in

onzienlijkheid verliezende, tot eeuwigheid verschimmelende bergen in alle nuances van geel. Zouden de politie-ambtenaar van Aegina en de machinist van onze kustvaarder bij zo'n uitzicht geloven of twijfelen? Wie schept er nu zoiets? Men kan God zijn geloof niet aandoen.

In Granada geloofde men rustig verder. Op een druk kleinstedelijk vierkant plein met bloesemende linden werden de Corpus Christi-feesten afgesloten door een processie waarbij iedereen knielde, wij voelden ons onthand, en zodra de wagen vol heiligheid voorbij was, begon een voorstelling van de poppenkast, en zodra de heks eerloos was omgekomen, begon op het plein ernaast, met als achterdoek de magnifieke gevel van de kathedraal, een voorstelling van Calderons *Grote theater van de wereld* en ondertussen werd een rijp melancholiek vuurwerk afgestoken van wijd uitwaaierende, naar godweetwat reikende, dan dovende sterren, en bengelden de klokken.

Over vrijheid praatten we, Yda en ik, op een terras, en het was een goede plek om erover te praten, want de mensen van Granada zuchten onder de dictatuur van fascisme en kerk. Ze liepen allemaal langs het terras waar wij cognac dronken, terwijl de avond viel, duizenden welvarende families van verzorgde en gezette vrouwen, joyeuze mannen, jongetjes in smetteloze matrozenpakken, meisjes in heel korte, uitstaande jurkjes die hen soms op danseressen soms op kippen deden lijken. Zij waren onvrij, zij mochten de

socialistische partij niet oprichten, zij liepen politiek gevaar en de paters beheerden hun levens. Ze zagen er niet uit of het hun hinderde. Voorzover men zien kon wilden zij vrede om iedere avond een paar uur over de Reyes Catolicos te wandelen, en welvaart om er een nog mooiere jurk bij aan te trekken. En, dachten wij, als die dictator en die paters er nu eens niet waren, zou dat hen wezenlijk vrijer maken? In gezinsverband wilden zij leven, echte families met alles wat erin hoort, de wijze gebrekkige grootouders, de uit hartzeer devoot geworden tantes, het blinde, loten verkopende neefje, en lekkere dikke kinderen, veel als het kon, om mee te spelen en op te meppen en mooi aan te kleden en om later kleinkinderen van te krijgen. Zouden wij hen met vrijheid willen straffen? Wie wil er nu eigenlijk vrijheid?

Vrijheid is een begerenswaardig goed, zeiden wij, maar men moet er ook bang voor zijn. Vrijheid om iets te doen is leegte om iets in te doen. Wat stellen wij in de plaats van de zinloze verplichting om Franco te bewonderen en weesgegroetjes te bidden? Is het niet erg moeilijk om dagelijks de Sierra Nevada te bevolken? Men raakt uitgevarieerd, men wordt moe, men wil naar huis, en heeft een waarlijk vrij mens wel waarlijk een huis? Zie ons, zeiden wij, wij hebben de vrijheid om uit elkaar te gaan en nu moeten we elke dag bewijzen dat het zin heeft om bij elkaar te blijven.

Nog dieper denkend, want wij stonden voor niets op

dat terras, maakten wij elkaar duidelijk dat vrijheid iemand weerloos maakt tegen zijn heldere of duistere driften, en dat zijn leven hem gemakkelijker kan verrassen, overrompelen, meeslepen, zodat hij in uiterste vrijheid zich juist onvrij kan voelen, speelbal, slachtoffer. Zoals ik, die mij niet meer verbeeldde dat ik mijn leven in de hand had sinds het mij een geluk bezorgde dat ik mij had willen ontzeggen en een ander een verdriet dat ik haar zou hebben willen besparen. Nee, zei ik, ik vertrouw mijn leven niet meer, al is het nu allerminst obstinaat, en wat misschien vervelender is, ik vertrouw niemands leven meer, ook het jouwe niet al lijkt het je vrij gehoorzaam, het doet maar wat. Ziehier, zei ik, de moraal van mijn diepste en schokkendste ervaring.

In mijn denkende jaren kon ik God niet ongemoeid laten. Ik begon als jongen in de overtuiging dat wij het zonder Hem moesten stellen in onze moderne tijd, dat het laf was Hem de verantwoording voor de zin van ons bestaan over te dragen, dat wij dapper de zinloosheid ervan onder ogen moesten zien en dat wij mét Hem alle moraal en burgerdeugd ten grave moesten dragen. Vrijheid! riep ik, bang voor leraren en lantarens, want hun lichtcirkels brachten mij in de war, het ging suizen in mijn hoofd, ik had een sensatie van verstarring en soms werd ik gedwongen om in mijn kamer mijn schoenen uit te trekken en op kousevoeten, bezweringen mompelend, heen en weer

te lopen. Maar ik had een levensbeschouwing, zelfstandig aan mijn lektuur onttrokken.

Zoals iedereen wilde ik de volwassenheid ingaan met twee verworvenheden, een levensbeschouwing en een handtekening, en wist niet hoe gevaarlijk dat was. De meeste mensen blijven trouw aan allebei, herhalen als ervaren persoon de machteloze a priori's uit hun jeugd en trekken de krullen en strepen die zij toentertijd in lange uren van oefening hebben ontworpen. Ik kon dat niet, ik had te hoog gegrepen, ik zag in dat opstand niet in mijn natuur lag, dat moraal en burgerdeugd mij convenieerden, dat geloof veel boeiends had opgeleverd, zonderlinge levens, mooie kerken en schilderijen, frappante romanthema's. De paradoxen van de mystici en de extases van de flagellanten kwamen mij aantrekkelijk voor, ik citeerde Augustinus die ook niet wist of men eerst in God moest geloven of eerst tot Hem bidden, ik was erg enthousiast en totaal ongelovig, het was niet bevredigend.

Voor men een vraag beantwoordt moet men deze op zijn geldigheid toetsen, ik wist het allang. Op de lagere school zeiden wij: wat heb je het liefst, een klap om je kop of een trap onder je reet, en als een jongen na diep denken voor het een of ander had gekozen werd hij uitgelachen, het juiste antwoord was: geen van beide. Er is geen reden om te kiezen tussen Mussert en Moskou of al dan niet de atoombom, zolang men de probleemstelling niet aanvaardt en wie geeft

er nu antwoord op de vraag: moet men vrouwen onthoofden of levend verbranden?

Het leek mij, dat ‘Gelooft u in God of niet?’ een vraag was van dezelfde orde. Waarom in Hem geloven? Hij existeerde in de door Hem geïnspireerde schilderijen, moordpartijen, romans, kerken, oorlogen en heiligenlevens overtuigender dan mevrouw X in haar lichaam of meneer IJ in onze nagedachtenis, een beetje zoals Hamlet en Faust die bestonden, al hadden zij misschien nooit bestaan. Ik vond Hem een aardige God, non-existent en toch helemaal aanwezig in Zijn werken, en dat Hij geen kwestie van geloof was loste veel op.

Het was een theorie waardoor ik de kunstwerken van de Italiaanse Renaissance in gemoedsrust kon bewonderen, een erg toeristische theorie, maar het bleek ondoenlijk om haar in het Grieks of Frans uit te leggen. Ik zocht een nieuwe oplossing. ‘Gelooft u dat God bestaat?’ vroeg men en ik zei: ‘Ik weet het niet, ik hoop dat Hij bestaat.’

Inderdaad, het zou fijn zijn, het zou met veel redeneerkunst de kruisiging, de processies, de dominees, de weesgegroetjes, het monogame zowel als het polygame huwelijk, de kerken, de moskeeën en het tijdschrift Wending allemaal rechtvaardigen, het zou onze levens zin geven en onze romans de diepgang en de oplage van Graham Greene's romans. Maar natuurlijk bestaat Hij niet, Hij zou niet eens willen bestaan.

‘Bent u katholiek?’ vroeg een jongeman met een vreemde bril aan Yda en mij, in het Spaans, in de trein van Granada naar Sevilla. ‘Nee’ zeiden wij. ‘Wat bent u dan?’ ‘Niets.’ Hij rees op, met beide handen betogend en begon over de schepping van de wereld. Ik ken zo weinig Spaans dat ik niet hoefde te antwoorden. Hij zakte terug en zei dat we allemaal in vrede moesten leven, katholieken en protestanten, al had Luther indertijd onthoofd moeten worden. ‘En de mohammedanen’ zeiden wij. ‘Natuurlijk, ook de mohammedanen.’ ‘En de Joden.’ Hij aarzelde, glimlachte, zei toen genereus: ‘Ook de Joden.’

Over het veer wilde ik nadenken, in Sevilla, en het was er te heet. Gehoorzaam, vroom, zwetend als ezels bezichtigden wij de monumenten en dronken daarna ijskoffie op terrassen, helemaal niet denkend. We woonden in de mooiste wijk van de stad, Santa Cruz, oude, witte, in de loop der jaren steeds deftiger geworden straatjes met sierlijke huizen en erkers en balkons als antieke etagères, maar onze kamer was een akoestisch wonder: alle straatgeluiden klonken er vertienvoudigd, iedere vijf minuten leek vlakbij een huis geweldig in te storten, zo kan men niet denken.

We konden nauwelijks kijken zo heet was het, maar we zagen tot onze diepe voldoening dat Sevilla zijn Moren (en dat waren geen Negers maar Arabieren) evenmin had vergeten als wij de onze. Met bezitters-

trots wezen wij elkaar nieuwe gebouwen in Moorse stijl, met deuren in de vorm van sleutelgaten, en telkens weer keken wij op naar de antieke minaret Giralda, nu de klokketoren van de kathedraal, die zo lijkt op de antieke minaret Koutoubia in Marrakech, nog steeds de klokloze toren van de moskee. Hadden wij die in Marrakech zo duidelijk bewonderd? Waren wij er niet tamelijk achteloos langs gelopen? Wat haalde ons geheugen nu weer voor streken uit? Er was niets aan te doen, de herkenning van de Koutoubia bracht ons krachtiger gevoelens dan de kennismaking.

Gehoorzaam liepen wij door het paleis en de tuinen van het Alcazar, waar niemand meer hurkte en waar misschien nooit iemand gehurkt heeft, want het is door Moren gebouwd voor Christenen die de Arabische weelde niet wilden vergeten. Het was te heet, ik kon niet denken, ik begreep de plattegrond van de stad niet, ik werd niet wijs uit de onmogelijk grote gothische kathedraal, ik haalde de kerken door elkaar, het kostte mij moeite om het museum te vinden. Daar voelde ik mij bevrijd, zij het eerst een beetje onthand omdat ik niet rooms ben, bij de lieve barok van Zurbaran en Murillo en bij de dramatische van Valdes Leal, op wiens schilderijen alles zo overzichtelijk in de war is. Vertrouwde voorstellingen van heiligen in verzoeking en Maria Boodschap, het kostte nauwelijks moeite om te aanvaarden dat Sint Jeroen langgeleden, knielend, een hard maar huiselijk

pak slaag heeft gekregen van een engel, onder het oog van God, waarlijk de vader. Op het schilderij pleiten lieve kleine engelen voor de zondaar, maar God is aan de vergeving nog niet toe. Waarom zou men niet geloven?

Het paradoxale maakt mij wild en gelukkig, en wij waren gelukkig in het zogenaamde Huis van Pilatus, door een rijke zestiende-eeuwer in Moorse stijl heel precieus gebouwd, maar de eerste bewoner was een renaissancist en plaatste in de hoeken van een subtiele vierkante patio met fijn bewerkte muren en zoete bogen en ijle zuilen overdadig plompe Romeinse beelden en in ronde nissen leeg-starende portretkoppen, roerend en lachwekkend, twee culturen woest botsend in museale rust.

Het veer obsedeerde me, dacht ik. Het kwam aan en vertrok, aan de kades van Aegina en Le Havre, het stak de Merwede over, het liet Afrika verdwijnen. En klonk in Istanboel, dat J. en ik hadden bezocht in de regen en mist van Kerstmis en Oudjaar, niet dag en nacht het rare schorre geblaf van de veerboten, heen en weer over de Bosporus en de Gouden Hoorn? Lang geleden, nog verleid door de nevel, had ik een roman gelezen van Remarque, over een Duits-Joodse dokter die Calvados drinkend op zijn Parijse hotelbed lag, benijdenswaardig lijdend aan liefde en ballingschap, en wij lagen toen vaak op ons hotelbed, raki drinkend, bijna gelukkig over het verdwijnen van onze liefde, bijna tevreden om zoveel verdriet, bijna eensgezind,

bijna bereid om ook mijn gevoelens voor een ander te delen.

Ik wilde daarover denken, en Yda en ik beschreven elkaar het stadje waar dat zou kunnen. Aan zee zou het liggen zodat zij kon zonnebaden en zwemmen als ik over het veer dacht, het zou er stil zijn, er zou een goedkoop hotel met grote kamers staan, de mensen zouden er geneigd zijn tot langzame gesprekken over eeuwige onderwerpen, een frisse wind zou de hitte dragelijk maken, de wijn van de streek zou uit oudbruine vaten getapt worden. We namen de trein naar Cadiz. De trein was leeg en snel, het landschap was niet boeiend maar we zagen dan toch zwarte stieren naast elkaar op een grasveld liggen, zich voorbereidend op hun heroïsche dood. Ook in Cadiz ging alles goed, in het eerstbeste winkeltje vonden wij een plattegrond van de stad, op het eerstbeste terras kregen wij bier en een broodje. Wij bekeken de plattegrond. Het leek ons dat achter de kathedraal, aan de zee, vlakbij een klein strand, het hotel diende te staan dat wij zochten en wij liepen erheen, een aardige winkelstraat door, langs de kerk die ons door zijn bolle nissen prettig herinnerde aan de kerk van Granada, een armoebuurt in, naar een lege, kale, hete kade, en bergen vuile steen waren in de zee gestort tegen stormvloeden. We gingen de zee langs, naar een kazerne, naar een stinkend strandje met tien kinderen, we liepen door heel lange, heel rechte, heel hoge, heel nauwe straten in het hete middaglicht en besloten

dat we in Cadiz niet over het veer konden denken. We zeiden: laten we gaan slapen in Hotel Roma, en morgen naar ons plaatsje gaan, maar Hotel Roma was vol en Hotel San Francisco wilde ons helemaal in de kost nemen en tenslotte lagen wij uitgeput op een bed van Hotel Francia y Paris dat wij maar voor één nacht konden betalen. We stonden snel weer op en bekeken de reisgids. Die gaf uitsluitsel. Ons plaatsje heette Sanlúcar de Barrameda, het was bekend om zijn wijnen, bezat prachtige stranden, kon bogen op een Mudejarkerk en in 1519 was Magelhaen er aan de eerste reis om de wereld begonnen. Dáár over het veer nadenken! Knipogend naar Magelhaen die bewezen had dat men naar huis kan terugkeren door alsmaar rechtuit te varen. Wij zouden de bus nemen. Het was zondag de volgende morgen, het kantoortje was gesloten, in een ander kantoortje vertelde men ons dat op zondag die bus niet ging. Ze zagen onze teleurstelling, ze zeiden: ‘Maar waarom gaat u niet naar Chiclana de la Frontera, daar is feria.’ We zochten het op in de reisgids, er bleken witte huizen met betraliede vensters in de zon te stoven, waarom niet? Een half uur hingen we in de bus, toen stonden we op een plein vol dronken boeren, die zich even later waggelend naar een ander plein begaven waar een wielerwedstrijd begon. Er stoofden witte huizen in het stadje, er was een mooie oude grijs-gele poort met zes ooievaarsnesten, waarin jongen nerveus stonden te klapwieken, evenmin als wij begrijpend waarom zij

niet konden vliegen. Wij hadden geen spijt van onze tocht, voor ooievaars heeft men wat over, net als katten kennen zij de regels van de gulden snede, en toch zagen wij er tegenop om tot twee uur naar hen te kijken, terwijl om half twee uit Cadiz een treintje naar Sanlúcar de Barrameda vertrok. Besluitvaardig stapten we in een bus naar San Fernando, tussen Chiclana de la Frontera en Cadiz in, overtuigd van een goede verbinding. Inderdaad, ieder kwartier vertrok er een bus, maar die zondag wilden alle inwoners van San Fernando naar het strand, het echte strand, even buiten de stad, zij hadden zich in een rij van twee straten lang opgesteld, duizenden, en wij gingen op een terras zitten en dronken wijn.

's Maandags reden we langs zoutvelden en door een paar aardige stadjes en langs aantrekkelijke wijnvelden naar Sanlúcar de Barrameda. Ik begon al bijna te denken, zo prettig was het er, straten als in de wijk Santa Cruz van Sevilla, met balkons als antieke etagères, een plein voor bier en een broodje, Magelhaen en het veer, mijn thema aanmerkelijk uitgediept, we gingen naar de zee kijken. Een roodbetegelde en met rijen bomen versierde vlakte, te langgerekt voor een plein, te breed voor een laan, te kort voor een badplaatsboulevard, leidde er heet maar veelbelovend naar toe. Ach, het strand was vuil, het stonk, er liep een open riool doorheen, er stonden wrakke badhokjes alsof muzelmannen ze hadden neergezet, de regels van de gulden snede verwaarlozend, het eta-

blissement met cabines werd benut voor het onderwijs aan kleine meisjes in witte schoolschorten die blij kwetterden toen wij met onze badtas naar binnen stapten.

We zaten op een terras, onze teleurstelling verbijtend, Magelhaen aan zijn jaspanden vasthoudend, maar we moesten hem loslaten, hij rende het veer af, want langs ons liepen alle inwoners van Sanlúcar de Barrameda en staarden ons uit norse domme boerenkoppen onheilspellend aan, alsof we niet in God geloofden.

Waarom dat onzalige veer? Dagenlang zocht ik in Cadiz naar de relatie tussen het symbool dat ik had gekozen en de werkelijkheid die ik mij wilde herinneren en begreep niet meer wat ik in Tetuan was begonnen. Die boot mocht heen en weer varen zoveel als hij wilde, over de Merwede en de Styx, een weemoedige boot, een boot van afscheid en vergetelheid, en ik had Yda op de achterplecht zien staan, wuivend, terwijl zij de kade van zich afschoof en ik had zelf zo menige kade van mij afgeschoven, - het beeld had geen leven, het was te poëtisch, ik moest het laten vallen. Had ik het *gekozen*?

Ik ben gespecialiseerd in schuldgevoelens. In mijn vroege jeugd, toen ik nog een levensbeschouwing had en geloofde dat de mens vrij kan zijn, lachte ik erom, en ook zonder levensbeschouwing kan men erom lachen, maar men lacht ze niet weg. Ze zijn er al bij

het opstaan: ik had gisteravond geen cognac moeten drinken; ze passen zich de verdere dag bij de uren aan, ik had altijd iets anders moeten doen, moeten werken als ik wandelde, moeten liefhebben als ik werkte, thuis moeten zijn als ik op reis was. Maar vooral: goed had ik moeten doen, een edel en hulpvaardig mens, een vat vol christelijke deugden, gehoorzaam aan zijn super-ego als Sint Jeroen aan God. Men moet erom lachen en ik lach er ook om. Ik? Het is mijn leven dat erom lacht, mijn leven dat verstandiger is dan ik ben en dat mij bij de hand heeft genomen, spottend het hoofd schuddend, wijze woorden zeggend als: liefde laat zich niet dwingen. Weemoed en vriendelijke tranen, vaarwel wuiven op de achterplecht, daar houdt het van, niet van tandengeknars en straffende engelen, het kiest een lief beeld, het beeld van een veer, om over de wreedheden te associëren die het heeft moeten begaan, het haalt de schouders op over kwesties van schuld en onschuld, het voelt zich lekker, het heeft honger. Ik kan dat niet aanvaarden.

We reisden naar Huelva, Yda en ik, in de sterke vreugde van op weg zijn, zonder ook maar iets van Huelva te verwachten. Het landschap was rijk met het groen van wijn, maïs, vruchtbomen, haver, aardappelen, het geel van stoppelige korenvelden, het grijs van olijven, die soms gebaarden als danseressen in een expressionistisch ballet, door Martha Graham

gezet op diepzinnige jazzmuziek. De Rio Tinto waar wij overheen kwamen was rood, als wijn, als bloed, als bessensap, waarlijk om van te schrikken, ons leven had zin. Wat zou men tegen Huelva hebben? Het is een aardige stad, om onbewogen te verlaten.

Zonder verwachting stapten wij op een bootje naar Punta Umbria, een morsig veerbootje dat langs lelijke, lange, lage eilanden voer, de zin aan ons leven ontnemend, en aanlegde in een vissershaven. ‘Het lijkt hier op Aegina’ zeiden we, bedeesd zoals altijd wanneer we over Aegina praatten, want ik had er met J. gewoond en Yda was er gast geweest, en al voelden onze levens zich niet schuldig, zij ontkenden niet dat zij een saterspel hadden opgevoerd. Het leek er op Aegina door de felgekleurde vissersboten, door het diepe doffe groen van de pijnbomen, plechtig afstekend tegen het lichtgeel van het fijne zand, een schoonheid, primitief, scherp, zoals we op onze hele reis hadden gezocht, en toen we gezwommen hadden aan de andere kant van het schiereiland, in woeste golven van zout water en zand, liepen wij in sterke vreugde langs de haven en een bos van pijnbomen in; het was eb geworden, honderden krabjes scharrelden scheef door het zand, doken diepe smalle holen in en kwamen boven met in hun scharen kleine schelpdieren die zij probeerden open te kraken, griezelig en lachwekkend. We voeren terug naar Huelva.

Vroeg in de morgen dronken wij cognac in de stations-bar, nerveus, want wat gingen wij doen, en naast ons

stonden boerenjongens in witflapperende matrozenpakken snel achter elkaar glaasjes anis secco te drinken. Een boerenboemel reed ons in de richting van de Portugese grens; op een lief stationnetje stapten de matrozen uit, laveloos, zwaaiend met flessen, opgewacht door bedremmelde moeders en zusters. Het station van Ayamonte bleek een kilometer van de grens te liggen, Spanje en Portugal negeren elkaar, een man met een karretje bracht ons naar de douane. En verbijsterd stonden we ineens op een kleine veerboot, en schoven Ayamonte, eerst een ordeloze reeks huizen, dan een lui wit dorp tegen een helling, schoven Spanje van ons af, weifelden niet op de Rio Chança, legden aan in Portugal. Wat een materiaal! Eens komt het zover dat ik over het veer ga denken.

Fado uit Olhão

Eén ochtend voor Olhão. We logeerden in de stad Faro waar we niets te zoeken hadden al stonden op een oude poort ooievaars te klapwieken, en wat zochten we eigenlijk aan de zuidkust van Portugal; daarom deelden we onze tijd streng in. Olhão, zei de reisgids, is anderhalve eeuw geleden gebouwd door smokkelaars die in een Afrikaans aandoende stad wilden wonen, uit heimwee. Zouden *wij* ons de vreugden van heimwee ontzeggen? We namen de bus en wandelden door nauwe kronkelende straatjes, inderdaad als een Marokkaanse medina maar er hurkte niemand, langs vierkante, platgedaakte, witgekalkte kubushuizen en dachten aan Tetuan en Tanger en genoten gehoorzaam. Zo zag het er uit in het Afrika dat we hadden verlaten, en nu waren we hier, in dit geriefelijker land, onschuldig aangestaard door schoolmeisjes en door boerinnen met een zwarte doek om het hoofd geknoopt en op die doek een mannenhoed; enkel een rijzige, kleurig langgerokte zigeunerin bedelde, zonder veel verwachting, en bij de markthallen waar het naar vis stonk rolde een man in lompen barrevoets een ton langs de zee en zei autoritair dat hij ook een sigaret wilde toen ik er een opstak.

We hadden dorst. We stonden te aarzelen bij een terras en iemand zei in het Amerikaans: ‘Gaat u toch zitten, ze hebben hier de beste koffie van de stad.’ We gehoorzaamden, vreesden hem te kwetsen als we bier bestelden maar bestelden bier, en hij vroeg ons of wij Engelsen waren en wij vroegen hem of hij Amerikaan was. Hij kwam bij ons zitten, een sterke oude man met een lang, verweerd, gerimpeld gezicht, een laaghangende grote neus, een geestige scheve grijns, gekarteld als een zaag.

Hij vertelde ons zijn levensgeschiedenis van Portugees die vijftig jaar in Amerika had gewoond en dat hij er een boek over had geschreven. Als ik wilde werken, waarom namen wij dan niet een kamer in Pensão Helena? Hij bracht ons erheen, liet om de hospita te helpen ons de kamers zien, ging ons voor over een witgekalkte trap naar een wit plat en wij keken uit over het Afrikaanse stadje, vol heimwee en toekomstverwachting. We liepen door Afrikaans aandoende straatjes naar zijn huis, en zaten in de keuken waar zijn dikke Portugese huishoudster verlegen en boos en vriendelijk lachend aan haar schort stond te wriemelen want zij had haar goede kleren niet aan, en waar haar mongooltje zenuwachtig gromde en gebaarde dat we weg moesten, dat we hier niets te maken hadden. Hij liet ons het boek zien: *The sea fox.* The adventures of Cape Cod's most colourful rumrunner by Scott Corbett with Captain Manuel Zora. Manuel Zora was hij.

Vertelde hij zijn leven of zijn boek? In maanloze nachten was hij uitgevaren in zijn kleine vissersboot, veertig jaar geleden, zonder één licht op, terwijl het stormde of mistte of sneeuwde, - en hij voer met de oortjes want de kustwacht, aan de klank van de motor te herkennen, bracht dood en verderf, - laadde buiten de territoriale wateren drank, zocht zijn weg terug naar het strand van Kaap Cod. Het was zijn leven geweest, men zag het hem nog aan, de vroegoude avonturier. ‘Oh man’ zei hij, stak zijn handen met dikke ronde lange nagels formidabel in de lucht en gromde barbaars vrolijk, ‘als het kalm weer was en je viste, viel je in slaap achter het roer, maar als het stormde en de kustwacht was in de buurt, dan voelde je dat je leefde.’

Met Hemingway had hij gevist, een veel te intellectueel avontuur voor de brabbelende wildeman die Scott Corbett had geportretteerd, het was niet in het boek gekomen, en buiten zijn boek was hij bevriend geweest met Eugene O'Neill. Die woonde toen arm en nauwelijks bekend in een houten huis achter de duinen van Provincetown waar de geïmmigreerde Portugese vissers zich hadden gevestigd, een alcoholist met kwade dronk en weinig lichaamskracht en als het op vechten aankwam duwde Gene zijn vriend voor zich uit en zei: ‘Manny vecht jij voor mij’ en als hij zich bewusteloos had gedronken, nam Manuel Zora hem op zijn brede schouders en droeg hem door de rulle duinen naar zijn huis. ‘Hij was een genie’

zei ik en de kapitein lachte zijn gekartelde grijns, hij wist het, hij had een genie naar huis gedragen, lang geleden, al zijn vrienden waren dood.

Men standaardiseert zijn herinneringen, en het was bijna verdrietig om telkens weer op het smalle caféterras van Olhão te luisteren naar de oude man die zijn eigen boek navertelde, Pietje Bell als dranksmokkelaar, avonturen die hij niet meer kon herbeleven, situaties die hij niet meer voor zich zag, woorden, volzinnen, flarden dialoog, sinds jaren vastgelegd, nu voorgedragen zoals een dominee de bijbel voordraagt.

Was dit overgebleven van een wild en vrij bestaan, dit jongensboek? Ook in de politiek had hij het goede nagestreefd en toespraken gehouden en na Kennedy's verkiezing was hij naar diens huis gereden, midden in de nacht, had hem de hand geschud, had met tranen in de ogen gezegd: ‘John, gefeliciteerd’ en Kennedy had met tranen in de ogen geantwoord: ‘Manny, ik dank je’ en toen in Olhão bekend werd dat John was vermoord had Manny drie dagen niet gegeten.

Het was mooi en bijna verdrietig. Hij zat op het onnozele terras van dat sardinestadje waar het altijd naar vis stonk en als het laag water was naar rotte vis en slib, telkens joelde een luchtalarmsirene dat er een boot was binnengekomen en dat de fabrieken arbeiders nodig hadden, en hij tuurde met zijn scherpe verziende ogen niet langer naar de kustwacht maar

naar toeristen die hij de weg kon wijzen en zijn boek laten zien. ‘We zijn op de wereld om elkaar te helpen’ zei hij, ‘dat is altijd mijn levensbeschouwing geweest.’ ‘Ook als rumrunner?’ vroeg ik. Hij grijnsde. ‘Ik hielp de mensen aan drank.’ De brave man maar er is gerechtigheid. Later vertelde hij ongestandaardiseerd dat de drie vrouwen met wie hij had samengeleefd alle drie alcoholisten waren.

Er woonde een aardige alcoholist in Phira, het grootste dorp van het Griekse eiland Santorini. Hij was de politie-agent, maakte in de zenuwslopende novemberstorm zijn korte ronde, maar als hij langs het kroegje kwam waar de mannen zaten om niets te doen ging hij naar binnen, en op de tapkast stond een glas ouzo voor hem klaar. Hij dronk het in één teug leeg, liep zwijgend terug naar de deur, trok een vies gezicht als iemand die een medicijn heeft geslikt, veegde krachtig zijn mond af en schreed verder, goedmoedig door ons allen gehoond want J. en ik zaten er om niets te doen.

In Sevilla bezochten Yda en ik, tuk op wijn en locale sfeer, alcoholisme met toerisme verenigend, een kroeg waar Spanjaarden aan een toonbank doelbewust dronken: donkerbruin hout, één wand vol flessen, twee wanden met grote vaten, ernstige schemer terwijl het buiten onverdragelijk licht was, we praatten er over Carmiggelt. Op een avond stond daar een Engels grootmoedertje met een glas in de hand te

giechelen om verliefd op te worden, een stokoude Lolita, en een kleine Amerikaanse schilder deed of hij verliefd op haar werd maar zij was te onschuldig. De volgende morgen was zij er weer, giechelend, en dronk tegen de nadorst Spaanse cognac met sodawater. Zij reisde in een bus tien dagen lang door Frankrijk en Spanje en met een vorige toer was zij in Nederland geweest, in Oostende waar zij had ontbeten met onze heerlijke Deense ham.

Zij had moeite met het Spaanse geld, stortte een zak vol munten op de toonbank en vroeg de man erachter of hij kon wisselen, en toen hij terugkwam met een biljet van honderd peseta's klapte zij in haar handen van verrassing: dat zij zo rijk was, bestelde cognac, wisselde het biljet en kreeg een zak vol munten terug. Een dikke, lelijke, erg ongetrouwde vrouw kwam haar halen, maar we zouden haar 's avonds terugzien. Zij kwam, rozig van haar middagslaap, proefde een paar soorten wijn en kocht twee flessen cognac. ‘Kunt u die door de douane krijgen?’ vroeg ik. Ze stootte haar vriendin als een schoolmeisje aan en zei: ‘We hebben toch wat nodig voor in onze slaapkamer.’

Op mijn zeventiende was ik voor het eerst dronken, men ontwikkelt zich laat in de ambtelijke middenstand, en het was de dronkenschap van O'Neill. Ik was met mijn vrienden de gymnasiasten naar het zaterdagmiddagbal van het Gymnasium gegaan, een

boekhandelvolontair die te dom was geweest voor de school, en ik dronk uit rancune koetsierscognac. Ik was boos; als Manny Zora bij mij was geweest had ik een van die gladde jongens uitgedaagd. Eigenlijk had een van hen mij moeten uitdagen want ik maakte de meisjes belachelijk door hen ten dans te vragen en dan woest, uit de maat, de haren over mijn gezicht, over de dansvloer te stampen, hen met drankadem en ironisch gelal beledigend. In de bar van het etablissement zakte ik in elkaar.

Vrienden brachten mij naar huis, ik liep als een kievit al kon ik niet meer kijken of praten, en een van hen, eerstejaars student en ervaren, zorgde ervoor dat ik kotste en naar bed ging, om zes uur 's avonds. Ik werd vroeg wakker, zoals men wakker wordt na zijn roes te hebben uitgeslapen, in een wereld van teveel licht, een wereld van sneeuwbergen, een Sierra Nevada van ijle hoge lucht waarin het hart snel en duidelijk voelbaar klopt. Ik ging naar beneden en trof mijn ouders aan het ontbijt. Mijn vader meende toen dat godsdienst de maatschappij structuur geeft en al geloofde hij niets, hij ging naar de remonstrantse kerk; om de maatschappij op orde te houden aanvaardde hij zelfs de Verlossing. Ik had nog nooit een preek gehoord en ik ging mee, ontvankelijk als men is na een roes, en luisterde naar een professoraal college over de liefde, waarmee ik het niet eens was want liefde was volgens mij bevrediging van ikzucht net als haat of diefstal of altruïsme, maar waarvan de

betoogtrant mij beviel. Het zingen en bidden verdroeg ik.

De volgende zondag ging ik weer en werd diep gekwetst, een beroemde dominee galmde, zalfde, bulderde over de zonde en ik had die week geen druppel gedronken. Ik stak verontwaardigd een laan over, ging Museum Boymans binnen en stond in mijn onschuld, men ontwikkelt zich laat in de ambtelijke middenstand, een half uur lang te kijken naar een naakt van Isaäc Israëls. Het was een belangrijke dag. Dominees heb ik sindsdien verafschuwd en naar dat slanke, lieve, speelse, zinnelijke lichaam heb ik zolang verlangd dat ik het vond.

Op het smalle caféterras van Olhão waar we kennis maakten met de notabelen, in het Engels, telkens om ons heen kijkend of niet iemand van de geheime politie meeluisterde, zaten de meeste mannen uren lang achter een glas water. Maar Senhor Ventosa, klerk bij de rechtbank, een kleine, schrale, besliste man met een geknepen mond en felle ogen, zorgde voor cognac, anis dulce, vinho verde, dat was zijn bijdrage aan de conversatie, hij kende geen Engels. Was hij te vertrouwen? Manny, de jonge visfabrikant Francisco, de dikke kleermaker João betwijfelden het. Hij was sportvisser, zei hij, hij interesseerde zich niet voor politiek en godsdienst, en wij vreesden dat men ook als klerk zijn handen vuil kan maken en wij betreurden het, hij was een man vol vriendschap. Bur-

geroorlog zou het worden, zeiden wij verdrietig; als regering, kapitaal, leger en kerk samenspannen om het volk arm en dom te houden, wat kan het resultaat zijn? Godsdienst is gevaarlijker dan mijn vader dacht, zelfs naar de remonstrantse kerk kan men maar beter niet gaan.

Francisco, zesentwintig, een kleine joods uitziende, nerveuze zakenman, vol idealisme en verlangen en zelfkwelling, heel onervaren, was rijk geboren, de zoon van een sardinefabrikant die toen het slecht ging met de sardines in vijf jaar tijd een fortuin had verloren, het had Francisco's leven diep geschokt; zij waren van de sardines overgegaan op kokkels en het lukte en het was Francisco's trots dat het lukte, maar hij bleef een kapitalist met slecht geweten.

Wij liepen door Afrikaans aandoende straatjes naar de lelijke marktvlakte bij de zee, een mand sardines in de hand, om een veerbootje te nemen naar een eiland waar de vissen geroosterd zouden worden. Hij zei onverwacht dat in een huwelijk het fysieke niet het belangrijkst is, dat zijn vader, dertien jaar ouder dan zijn moeder, met haar een goed paar vormde, en ik begreep dat hij zich zorgen maakte over het leeftijdsverschil tussen Yda en mij, ik wilde hem niet teleurstellen, ik gaf hem geen ongelijk. Ik kreeg er spijt van. Hij vertelde dat hij verliefd was op een meisje van achttien, erg verliefd, maar zij las de boeken niet die hij las en hij was bang dat zij nooit samen met hem in Huelva zou willen dromen over Columbus en in

Rome over de keizers en in Olhão over een democratische toekomst, men ontwikkelt zich laat in de kringen van visfabrikanten.

Over helder water, het rommelige Olhão langzaam van ons wegschuivend, voeren wij naar dat eiland, Yda, Manny, Francisco en ik, een eiland van verblindende zon, harde wind, wit zand met felgekleurde houten huizen ertussen, vissersboten in dezelfde kleuren en zachte dappere mensen, barrevoets en in lompen. Wij zaten in de schaduw en windstilte van de houten kerk en overwogen dat Portugal zou veranderen als deze mensen boos werden, maar dat zij niet boos zouden worden, zij waren er te zacht voor. Francisco, steeds maar denkend, begon een gesprek en zei dat de toekomst zijn probleem was, want hij wist niet of hij de vrouw die hij trouwde voor altijd zou kunnen verzorgen en voor altijd zou kunnen beminnen, en Manny zei dat de toekomst ook zijn probleem was want hij wist niet of hij op comfortabele wijze dood zou gaan, zijn enige zorg nog, en ik voor wie het verleden een probleem was zei dat ons leven zich in de tijd afspeelt als een muziekstuk, dat enkel het heden van belang is en dat men niet kan liefhebben met enige garantie. Naast ons stonden vissers in dezelfde schaduw en windstilte hun netten te repareren, en tussen onze wijsgerige conversatie door vertelden zij aan Manny en Francisco dat zij alle talen wilden leren om ook met buitenlanders te kunnen praten. Wij waren zeer gelukkig.

En daar kwam, achter de kerk om, onverwacht en onuitgenodigd, Senhor Ventosa tevoorschijn en nam ons leven ter hand; we zouden nu eindelijk sardines gaan eten en wijn gaan drinken. Het etablissement was een wrakke schuur; wij zaten in een binnenhof van felgekleurde planken op krukken aan wankele tafeltjes, kijkend in de woonkamer van de eigenaar: vijf bedden vlak naast elkaar, bedekt met vuile dekens, kleren, doeken. Naast de tafels begon Senhor Ventosa hurkend bij een houtskoolkomfoortje de sardines te roosteren en Manny deed ons voor hoe men ze met de handen eet, als een echte visser, en toen Senhor Ventosa het roosteren aan de eigenaar van het bedrijf kon overlaten schonk hij zo overvloedig wijn, dat Francisco heel nuchter zei dat hij dronken werd en Manny nogal aangeschoten dat hij altijd nuchter bleef.

‘Wij zullen ons dit altijd herinneren’ zei Francisco met zijn lieve glimlach, ‘Manny, Senhor Ventosa, Yda, jij en ik, dat we hier vredig zitten en sardines eten, dit zijn de beste ogenblikken van het leven’ en ik gaf hem dit keer graag gelijk, ietwat weemoedig want het is niet goed om zijn beste ogenblikken te beleven terwille van de herinnering en als Portugal modern werd zoals Francisco wilde, met goed geoutilleerde eilanden, zou men nergens meer heen kunnen gaan met een mand vis. Senhor Ventosa bestelde likeur en de oude smokkelaar zei dat de wereld een wiel is, dat wij allemaal spaken zijn in dat wiel

en dat de spaak die hijzelf was zijn plicht had gedaan. ‘Maar ik zal niet vergeten worden’ zei hij, ‘een vriend heeft mijn boek gezien in de bibliotheek van New York.’ Hij was erg bang voor de dood. En ik had op dat moment de ellende van eeuwig leven op mij willen nemen om hem niet te vergeten.

Lang geleden schreef ik een rondeel met de refreinregel: Ik ken geen andere ernst dan die van feesten. Ik schrok, ik vertrouwde het niet, ik dacht aan plagiaat, want ik was jong, schuw, voor verdriet geboren en ik kon naar Hofmannsthals voorbeeld de vermoeienis van totaal vergeten volkeren niet van mijn oogleden afdoen. Het speet me maar ik had gelogen. Pas veel later zag ik in dat de regel gelijk had.

Hoe lang zal men zich *The sea fox* nog herinneren? In een gedicht dat hem wel zal overleven heeft J.C. Bloem de stelling geponeerd, dat liefde een vanwaar gekomen vlaag is en dat men te gauw als een eeuwige stee beschouwt wat slechts een schuilplaats kan zijn voor het vege vandaag, wie zou het er niet mee eens zijn, en dan vertelt hij hoe A en B en C en D, voor elkaar bestemd als antwoord op des harten diepste vraag, blindelings met de verkeerde paren en ellendig worden.

Maar wat is het antwoord op des harten diepste vraag als het niet liefde is en wie of wat heeft A en B voor elkaar bestemd zonder hen tot elkaar te brengen?

Bloem zegt het niet en ik zou mijn vriend de wijsgeer willen vragen of niet een platonisch schijnprobleem geraamte geeft aan het gedicht en of als men scherp nadenkt stelling en voorbeeld wel voldoende met elkaar te maken hebben en of het wel verantwoord is om eerst liefde te noemen wat gewoonlijk een bevlieging heet en dan wat gewoonlijk liefde heet het antwoord op des harten diepste vraag.

Maar Bloem heeft gelijk, liefde en vriendschap zijn vlagen en komen vanwaar. Men zit op een caféterras te luisteren naar de doodvertelde verhalen van een dranksmokkelaar, men eet sardines met hem op een winderig eiland en is languit in de hinderlaag van de vriendschap gevallen, zonder de illusie van een eeuwige stee want in Olhão kan men niet blijven en wat zou men paren met een zeeman.

Niet alle feesten in Olhão stonden op hoog peil. Eén ervan begon veelbelovend, we aten geroosterde haantjes in een wrakke binnenhof met uitzicht op een schoorsteen vol ooievaars, en tussen Senhor Ventosa en mij werd de vriendschap zo overstelpend dat we aan de omhelzingen begonnen, elkaar hard op de rug bonkten en onze vulpennen uitwisselden. Hij zoende hem helemaal af, de ballpoint die ik in Marokko voor een paar stuivers had gekocht en ik schrijf nu met zijn luxueuze pen, misschien op de rechtbank gebruikt om een slechte orde te handhaven. Maar toen begon het drinken van cognac en anis dulce, een

vissausmenger werd bijna vechtlustig als O'Neill, Senhor Ventosa die nooit dronken werd praatte luider, langer en vlugger dan anders, en Manny was moe en boos, niet van zins om iemand naar huis te dragen. Hij hield hier niet van, zei hij, een dronken feest was geen feest maar een schandaal, hij stond knorrig bij een deur en ik kon hem enkel opmonteren door hem hoofdstukken uit zijn boek na te vertellen. De dronkenschap van Manita deed een ander feest mislukken. Hij was een kleine, voorbeeldig gebouwde jongeman, de playboy van het stadje, nauw gekleed in een donker pak met vest en leren jas, de haren zorgvuldig gepermanent en er drukte iets op zijn oogleden, waarschijnlijk de vermoeienis van totaal vergeten volkeren. Hij sprak weinig Engels en wat hij zei was een verrassing. Over Mister Yda sprak hij hardnekkig, tot ons aller verrukking, hij vertelde dat hij een kunstenaar was en zich jaren had beziggehouden met filosofie en na lang nadenken noemde hij de namen van zijn geliefdste wijsgeren: Chopin en Beethoven en toen hij ons wilde beschrijven hoe hij haantjes uit de stal had gehaald zei hij: ‘I went into the cow.’

Hij was rijk, zijn vader was machtig, wij hielden van hem omdat hij een persoonlijkheid was, zij het uit een feodaal tijdperk, om tijdens een revolutie uit de weg te ruimen, en op zijn boerderij met herenhuis, landarbeidershuis, twee enorme pompinstallaties, zevenduizend sinaasappelbomen, vijgen, abrikozen, maïs,

bananen, granaatappelen, koeien, paarden, gedresseerde Engelse jachthonden bleek dat hij van bomen en koeien hield met de nuchterheid van de ware liefde, de boerenliefde, niet vanwaar gevlaagd.

Hij was te dronken die nacht, hij wilde succes hebben, desnoods ten koste van zichzelf, hij zei in een lange toespraak dat hij een rijke jongen was van singuliere gaven, een krachtig man, een leerling van dure scholen, een groot jager, een van Portugals beste sprekers, wij lachten hem uit, hij genoot ervan omdat hij ons amuseerde, hij had in elk geval de karakterfouten van een kunstenaar.

Aan de bar van de Jordaankroeg waar ik vaak kwam stond ik, volkomen nuchter, naast twee geweldige dronkemannen. Eén van hen, met een hondekop, staarde mij onheilspellend aan, de ander probeerde iets tegen mij te zeggen, hij zag er woedend uit, ik vreesde dat ik dit keer het toerisme te ver had gedreven, dat ik hem beledigde door mijn aanwezigheid, maar verstaan kon ik hem niet. Voorzichtig vroeg ik wat hij bedoelde, hij probeerde het opnieuw, woedend, en tenslotte begreep ik dat hij een aardigheidje wist maar het niet zou vertellen omdat hij in gezelschap van dames zich altijd correct gedroeg. Kwaad mompelend wankelde hij de kroeg uit en de man met de hondekop kwam naast mij staan, bood mij een borrel aan en vertelde zijn levensgeschiedenis.

Het was zoals gewoonlijk een levensgeschiedenis van

niets dan triomfen, de mensen houden van zichzelf, en ik knikte bewonderend; als jongeman had hij alles in de steek gelaten, verloofde en familie, en het leven maar met hem laten doen, een harde avonturier in vreemd land, en op weg naar Amsterdam een meisje uit een Brabants klooster gehaald en nu was hij een sloper met een braaf gezin, goed loon en voldoende opbrengst uit diefstal voor dronken vrijdagavonden. Hij ging tevreden pissen. Toen hij terug was vroeg ik naar de verloofde en het meisje uit het klooster, en hij vertelde het verhaal opnieuw, tandenknarsend, mensen zijn in staat om zichzelf te verafschuwen, en hij was een ongelukkig mens, die alles verkeerd had gedaan, de verloofde voor wie hij bestemd was geweest als A voor B had beledigd en een D getrouwd die rooms en debiel was en enkel hield van hun bedwaterende zoon. ‘Ik voel me schuldig’ zei hij en we boden elkaar borrels aan, tandenknarsend, want ik kon met hem meedrinken, men voelt zich schuldig in liefdes hinderlaag, veroordeeld tot het hopeloze wisselspel van roes en spijt waaraan een van Bloems lettertekens te gronde is gegaan.

We namen het bootje naar het eiland, Yda en ik, na een door Senhor Ventosa aangericht feestgelag, we wilden een dag zonder Portugezen. Het was eb; de zandbanken in de baai of riviermonding - zout water, eiland, zoet water, schiereiland, het was niet uit elkaar te houden - lagen bijna droog. We keken tegen

de zon in en er liepen mensen door de zee naar schelpdiertjes te zoeken, heel langzaam, plechtige donkere profielen, twintig vrome prenten van Jezus over het water wandelend over elkaar heen afgedrukt, een dronken droom. Terug in Olhão, helemaal schoongewaaid, ging ik Manny vragen naar zijn nederlagen, ik had zo gehoorzaam en geestdriftig naar het verslag van zijn triomfen geluisterd, ik meende dat hij wel murw zou zijn en de waarheid zou willen vertellen, die omgekeerde leugen. Het lukte niet, hij deed niet aan schuldgevoelens, de drie alcoholische vrouwen kwamen niet op zijn geweten, hij schaamde zich voor geen enkel saterspel, hij wijdde uit over hoe hij naakt met een naakte vrouw de liefde had bedreven terwijl de politie op het dak door de schoorsteen loerde om hen na de zaadlozing te arresteren, zo gaat dat in Amerika. Maar ineens huiverde hij in de hitte, acteerde wanhoop. ‘Oh Lord’ zei hij onvroom, ‘al die geschiedenissen, daarom ben ik vier jaar geleden naar Olhão gegaan, voor twee maanden, en ik ben er nog.’

Een oude man met gestandaardiseerde herinneringen, een sentimentele zuiderling, naar zijn geboortedorp teruggekeerd om er op te scheppen en te sterven. Hij nam afscheid van ons op het zachte station, na elf dagen van vriendschap, hij zei het liefste wat hij had kunnen zeggen, alsof hij ons kende, alsof hij wist dat wij A en B waren die elkaar in hinderlaag hadden gevonden, alsof hij niet enkel zelf aan het

woord was geweest die elf dagen. ‘Ik wil jullie terugzien in Olhão’ zei hij vermanend, ‘maar niet één van jullie, jullie allebei, samen, begrepen.’ Hij hield mijn hand vast tot hij de trein niet meer kon bijhouden, hij keerde zich bruusk om, verbergend dat hij tranen in zijn ogen had.